

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. KdeFL fot. 1990. - *The church seen from the south-east.*

HAMMEL KIRKE

GJERN HERRED

Kirken, over hvis norddør *S. Eustachius* er afbildet (s. 3447), nævnes i den skriftlige overlevering ikke før 1594,[1] da kongen bortforlenede sin og kirkens del af korntienden til Valdemar Parsberg til Jernit (jfr. s. 3476), der efter Jernit kirkes nedrivning (s. 3497) lå i sognet. Patronatsretten (jus patronatus) forblev hos kongen, hvilket bl.a. nævnes 1666.[2] I forbindelse med oprettelsen af grevskabet Frijsenborg 1672 overgik antagelig også denne ret til gårdens ejer, hvilket tidligst fremgår 1688.[3] Herefter og frem til selvejet pr. 1.juli 1923 var greven på Frijsenborg (i sognet) ejer af Hammel kirke, hvilket på utallige måder har sat sig spor i såvel inventar (jfr. oversigten s. 3457) som bygning. Fra nyere tid fastholder fotografier (fig. 17, 18 og 72) et billede af de dekorationer og draperier, hvormed kirken smykkedes ved nationale og private begivenheder.

Kirken ligger på en lav højning i det ret flade område, hvorover Hammel spreder sine huse. Ved midten af forrige århundrede etableredes i landsbyen en række nye aktiviteter, hvormed indledtes en vækstperiode, der er fortsat frem til vore dage. Bebyggelsens nuværende art og udstrækning afspejler de ændrede forhold, hvor kun få ældre ejendomme er i behold (jfr. fig. 13 og 73). Stimuleret af de gunstige konjunkturer i landbruget i sidste halvdel af forrige århundrede var greven på Frijsenborg ofte den, der tog initiativ til grundlæggelse og oprettelse af de virksomheder og institutioner, der med tiden skulle omdanne landsbyen og give den købstadslig-

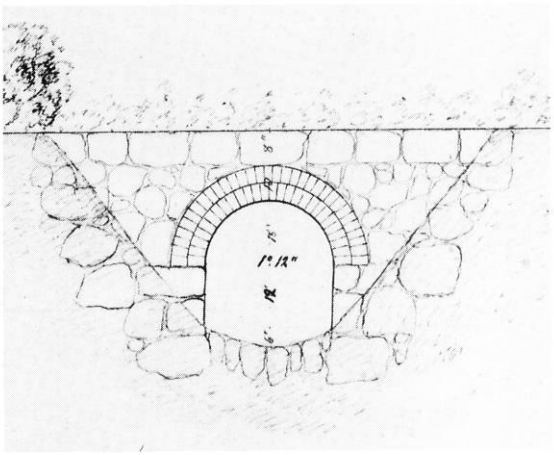

Fig. 2. Hammel kirkegård. †Bro »over grøften fra præstens dam« (s. 3444). Tegning 1:50, antagelig af Christen Kiilsgaard i LA Vib. - *Project for a bridge at the churchyard c. 1880.*

nende karakter. En befordrende og næsten symbolsk faktor i processen var anlæggelsen 1902 af jernbaneforbindelse til Århus (nedlagt 1956). Fra Traps første udgave (1859) til femte (1964) angives befolkningstallet øget fra 712 til 2462.

Kirkegården har nærmest kirken bevaret sin ældre begrænsning mod vest, nord og øst, men afspejler ellers situationen i byen ved sine betydelige *udvidelser,* der samlet har bragt begravelsesområdet op på det tredobbelte. Måske har arealet modtaget en mindre forøgelse (mod syd), allerede før den første, store udvidelse (mod sydøst) fandt sted 1879-80, efter projekt af Christen Kiilsgaard.[4] Man inddrog et område syd for ting- og arrestbygningen og satte det i forbindelse med den ældre kirkegård ved en muret tbro (fig. 2) »over grøften fra præstens dam«.

En længe forberedt udvidelse gennemførtes med Alfred Theilgaard som arkitekt 1949, da man indlemmede »præstegårdens eng«, grænsende op til Vinkelvej i syd. Den foreløbigt sidste udvidelse (syd for præstegården) fandt sted 1967, og atter var det Theilgaard, der stod for anlæggelsen.

Hegningen mod hovedgaden (Vestergade) på kirkens nordside er opsat 1892-93, og udgøres af en lav granitbeklædt støttemur, hvorpå står brudstenspiller med støbte afdækninger; imellem pillerne er der sortmalet støbejernsgitter. Udvidelsen syd for tinghuset hegnes i øst, mod Kapelvej, med en samtidig mur af »spaltet kamp«, hvis sten stammede fra Sall kirkegård.[4] Mod Vinkelvej i syd har Theilgaard udformet afgrænsningen under inspiration fra den ældre pille- og gitterlukning ved Vestergade. Pillerne er teglhængte og står i blank mur af røde sten. Næsten al øvrig hegning udgøres af hække.

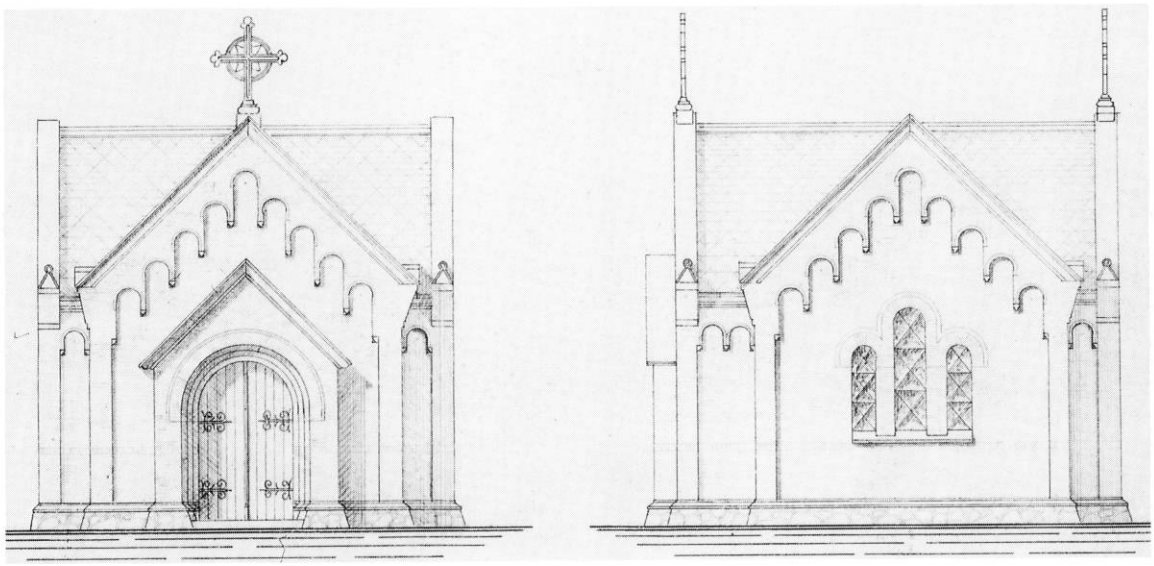

Fig. 3. Forslag til »Lighus til Hammel«, 1:100, tegnet af Christen Kiilsgaard 1884 (s. 3447). LA Vib. - *Project for mortuary. A similar building was erected 1884-85, demolished 1961.*

Fig. 4. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1989. - *The church seen from the north-east.*

I ældre tid var kirkegården omgivet af stendige, der var noget forfaldent, da det 1676-77[5] nævnes første gang. 1727[6] var tilstanden god efter en nylig reparation. Udvidelsen fra 1879-80 var mod syd hegnet af stendige, mens der mod præstens have var opsat 77 alen stakit.[4]

Der er *indgange* på alle kirkegårdens sider, i alt syv. Hovedadgangsvejen er en asfalteret opkørsel fra hovedgaden, mellem kirken og den østfor liggende præstegård. Midt på siden mod Vestergade sidder en med hegningen samtidig, tofløjet port, hvis piller minder om dem ved Skannerup kirke (s. 3349, fig. 3). En jerntremmelåge i den samme side, nærmest tinghuset, hvor i sin tid ovennævnte grøft løb, er ude af brug. De fleste indganges låger er nu fornyede med galvaniserede jerntremmefløje.

Da port og to låger 1676-77[5] nævnes første gang, fandtes kun tømmerværket, i øst lå en gammel †jern*rist,* og porten var »forfalden og øde, så at svin og andet kreatur kan gå derind«; 1702 behøvedes en låge ved risten. Efter den nævnte reparation omtales 1727 en »brandtstensmur« ved port og låge. Et syn 1802-3 ønskede porten fornyet,[6] og 1836 skulle mønningen på indgangens piller udspækkes. Ny port med murede piller og fløje af støbejern opsat 1854.[7]

En stor lind og nogle birketræer centralt på området angiver østbredden af ovennævnte, forlængst forsvundne dam; ellers er træbeplantningen spredt og uensartet. Arealets »udbedring« og planering indledtes 1853,[7] og større niveauforskelle er i dag udjævnet. Pladsen foran tårnet blev brolagt 1917, og siden er der brolagt

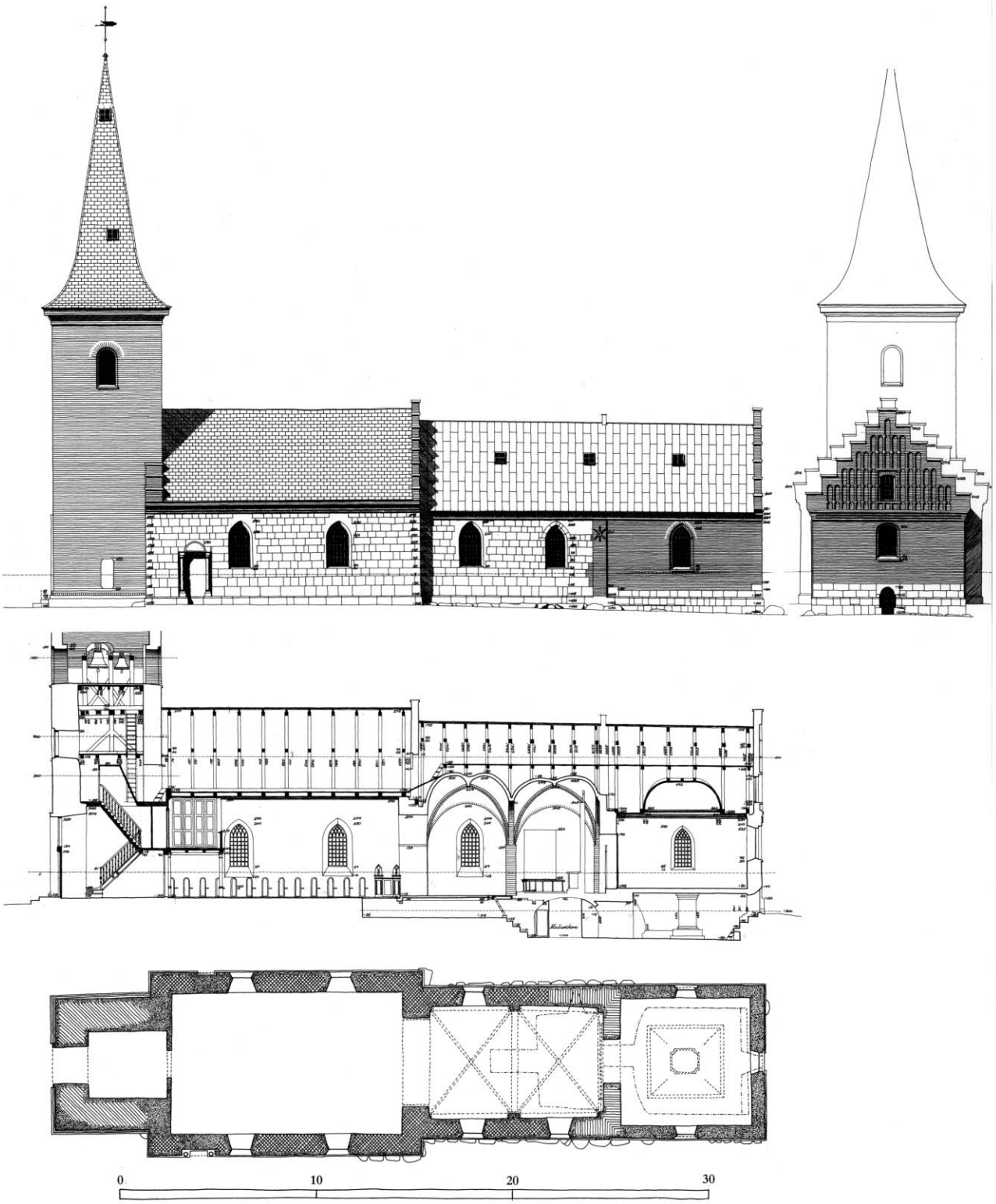

Fig. 5. Opstalter af syd- og østsider samt længdesnit 1:300. Målt og tegnet af Aksel Skov 1953. Plan 1:300, tegnet af KdeFL efter Aksel Skov. - *Elevation of south and east sides, longitudinal section and ground-plan.*

og anlagt køreveje i ikke ubetydeligt omfang.[8] Urnegravplads og plæne for ukendte etableredes 1987 ved Preben Jensen, Hammel. På kirkens nord- og østside er bro af piksten.

Et teglhængt *ligkapel* af røde sten er 1961 opført efter tegning af Alfred Theilgaard syd for og i flugt med præstegårdens østre længe, der samtidig blev indrettet med redskabsrum og toiletter; huset ombygget og udvidet i begyndelsen af 1980erne. Med rejsningen af ligkapellet sløjfedes et nyromansk, skiferhængt †»lighus«, tegnet af bygmester Christen Kiilsgaard (jfr. fig. 3) og opført 1885-86[4] centralt på det areal, hvormed kirkegården netop var blevet udvidet.

BYGNING

Den langstrakte kirke, der bærer præg af i flere hundrede år at have været sognekirke og begravelsessted for Frijsenborgs ejere, har som sin kerne kor og skib fra begyndelsen af 1200rne. Formentlig i senmiddelalderen tilføjedes tårn i vest. Koret er udvidet tidligt i 1600rne, og 1737 tilbyggedes gravkapel ved dets østgavl. Et †våbenhus blev sløjfet i forrige århundrede. Hele bygningen er flere gange restaureret i sidste halvdel af 1800rne; tårnet ændret 1881-82. Orienteringen har nogen afvigelse mod nord.[9]

Kirkens oprindelige afsnit, kor og skib, er opført af granitkvadre på skråkantsokkel, bagmurene er vistnok af marksten. En af sokkelkvadrene på skibets sydside bærer navnet Ulv, ristet med *runer.*[10] Alle facader er i tidens løb sat om, bl.a. ved en hovedreparation i 1860erne og delvis i 1950erne.

Af oprindelige enkeltheder er begge de meget vestligt placerede *dørsteder* i behold, men ude af brug og tilmurede. De sidder ikke lige over for hinanden. Sydportalen (fig. 10) er den rigeste af de to, udstyret med to søjler og tympanon, alt hugget i en ensartet rød-blågrå, flammet granit.[11] I den nuværende opstilling, der er resultatet af facadeomsætningen i 1860erne, er åbningen 220 cm høj over soklen. Søjlernes såkaldte attiske baser, med lidet fremtrædende hjørnemarkeringer, står på soklen. Skafterne er sværere end vanligt med diameter på 22 cm. På de frie sider er terningkapitælerne dekoreret i relief: I vest (fig. 7) løve og kombination af kors og cirkel, i øst (fig. 8) to ens, palmetlignende plantemotiver. Den 60 cm høje og 157 cm brede *tympanonblok* er usædvanlig, idet den er udformet med endepartier, der hviler direkte på søjlehovederne. Det indrammede, halvcirkulære felt (fig. 6) smykkes i relief med krucifiks, hvis korsarme er udsvejede. Kristus er iført et folderigt lændeklæde og står med samlede fødder. Denne centralfigur tilbedes og flankeres af flyvende engel og en tilsyneladende ligeledes svævende (eller knælende?) person, der svinger med et relativt stort røgelsekar. Begge bærer lang, folderig kjortel.

Nordportalen[12] (fig. 11) er mere enkel og opbygget med et par svære karmsten, hvis kraftige hjørnevulster knyttes sammen ved den rundstav, der indrammer det halvcirkulære *tympanon;* en flad liste udgør feltets bundramme. Begge karmsten er af rødbrun granit; den østre, der har fuld udstrækning mellem murens sokkel og overliggeren, er 199 cm høj. Åbningens bredde er 97 cm, og det reliefsmykkede tympanon af rød-blågrå granit måler inklusiv rammen 58 cm i højden (den beskadigede, oprindelig formentlig rektangulære blok er 60 cm høj). Dekorationen udmærker sig ved sin usædvanlige fremstilling af det centrale optrin i legenden om S. Eustachius, der møder Kristus i skikkelse af en hjort[13] (fig. 9). I relieffets venstre (østre) side er forparten af en hest, der står med sænket hoved og netop har kastet helgenen af, således at hans hoved med tovsnoningstegnet hår på det nærmeste befinder sig i billedets midtakse. Han har et lændeklæde svarende til Kristus' på søndre tympanon og flyver hen imod den knælende hjort, der vender sit korsprydede hoved mod den svævende mand.

En rektangulær *vinduesoverligger* af blågrå granit (56x118 cm, åbningens bredde 70 cm) er indmuret i kirkens østgavl og hidrører antagelig fra et af de oprindelige vinduer.[14]

En profileret *†vederlagssten,* der tidligere sad i tårnportalen og på den ene side bar navnet Magnus med *runer*, kan stamme fra triumfbuen. Det er usikkert, om denne sten indgik blandt de pro-

Fig. 6. Sydportalens tympanon (s. 3447). Niels Jørgen Poulsen fot. 1980. - *Tympanum of the south portal.*

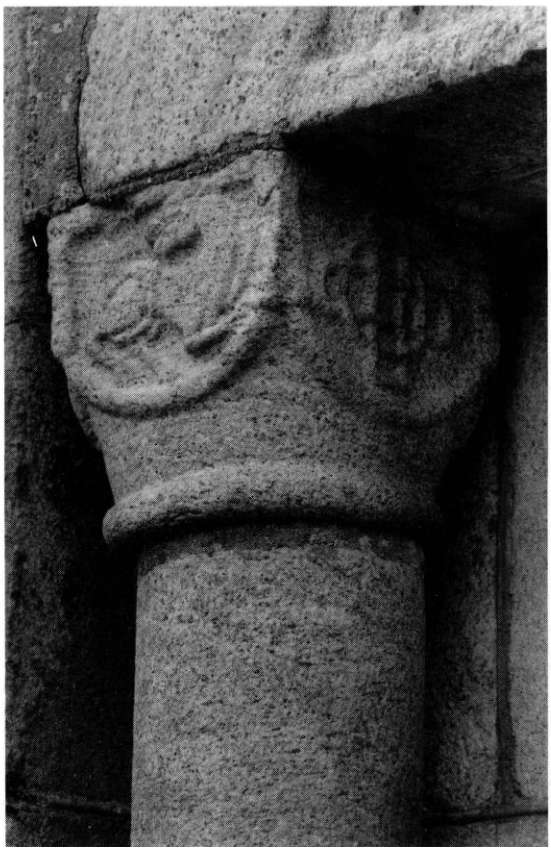

Fig. 7. Vestre kapitæl i sydportalen (s. 3447). NE fot. 1989. - *The west capital in the south portal.*

Fig. 8. Østre kapitæl i sydportalen (s. 3447). NE fot. 1989. - *The east capital in the south portal.*

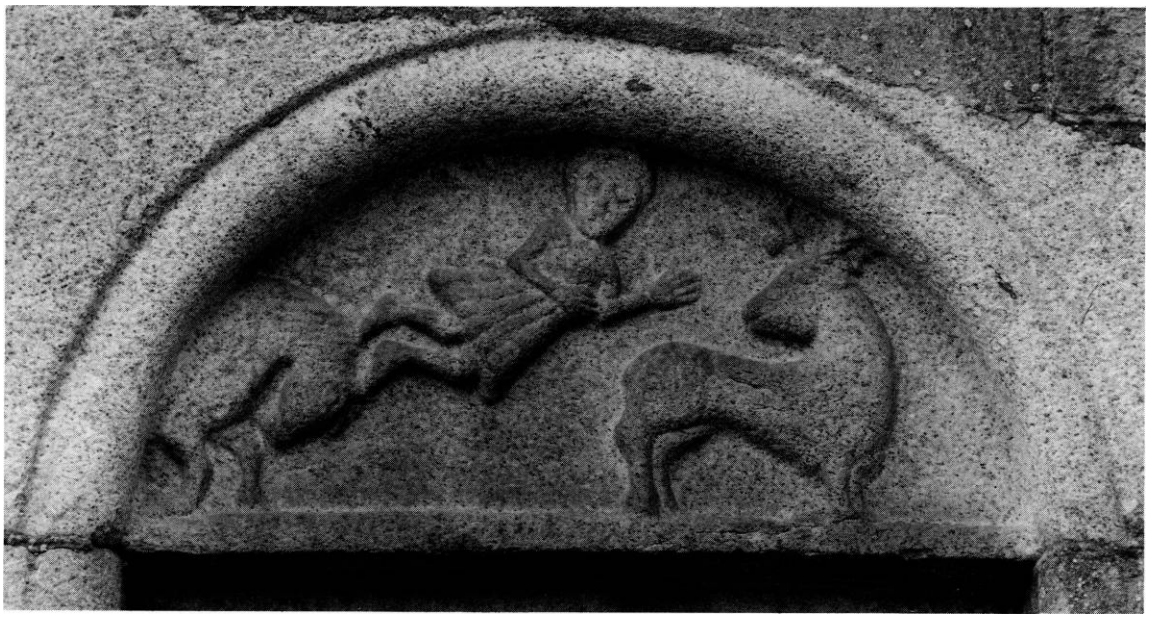

Fig. 9. Nordportalens tympanon (s. 3447). NE fot. 1989. - *Tympanum of the north portal.*

Fig. 10. Sydportal (s. 3447). Niels Jørgen Poulsen fot. 1980. - *The south portal.*

Fig. 11. Nordportal (s. 3447). NE fot. 1989. - *The north portal.*

filerede kvadre, der tidligere kunne iagttages i skibets nordfacade.[15]

Ændringer og tilføjelser. Tårnet ved skibets vestgavl er formodentlig tilføjet i slutningen af middelalderen. Siden er det repareret og ændret gentagne gange, mest indgribende 1881-82, således at det eksisterende i alt væsentligt er en nyopførelse. Det oprindelige tårn (jfr. fig. 12 og 13), der ifølge synsprotokollens beskrivelse 1862 var opført af munkesten over nogle skifter afhugget granit, var 1702 teglhængt og havde kamtakkede gavle i øst og vest; under klokkestokværket var der to mellemetager. Tårnrummet stod i åben forbindelse med skibet; i hvert fald noterede synet 1702,[6] at der i begge sider fattedes stole. Tårnet omtales første gang 1676-77,[5] da det blev sat i stand, og kirkeejeren Niels Friis' initialer sat op på facaden.[16] 1803[6] var »grundstenene skredet ud«. 1853 bemærkede synet en revne, så der har været behov for den *†støttepille* på nordsiden, som 1836 skulle udspækkes.[7]

Engang før 1833 (jfr. †våbenhus) var der i tårnets vestmur brudt en dør som kirkens hovedindgang. Denne dørflytning, svarende til hvad der i sidste halvdel af samme århundrede foranstaltedes ved de fleste af Frijsenborgs kirker (jfr. bl.a. s. 3375 og s. 3409), omdannede tårnrummet til forhal eller våbenhus. Ved den nedennævnte hovedreparation i 1860erne udformedes dørpartiet med en fladbuet åbning i en smiget, spidsbuet niche (fig. 12), og en trappe til pulpituret blev fornyet. 1879 fandt synet, at tårnets konstruktion var så skrøbelig, at det enten måtte fornyes eller underkastes en gennemgribende reparation. 1881-82 ledede Christen Kiilsgaard den »restauration«, der betød tårnets forhøjelse, en omfattende fornyelse af murværket (under anvendelse af 27660 store mursten fra Frysendal teglværk) samt opsætning af et højt, opskalket pyramidespir. Herefter erklærede synet tårnet »smukt og solidt«. 1921 afløstes spirets spån af zink.[4] 1950 forestod Viggo Norn en ændring af dørhullet, hvorved det fik sin nuværende, spidsbuede form og granitbeklædte indfatning.

Et *†våbenhus,* hvis placering ikke kendes, omtales første gang 1676-77,[5] da »tømmerværket stod oprejst med lægter, uden tække og vægge«. Øjensynlig er bygningen blevet rejst (eller fornyet) ved denne tid, da Niels Friis overtog kirken (og Frijsenborg) efter sin far. I 1720rne[6] blev huset fornyet, og 1833[7] nævnes det »forrige våbenhus, som nu er materialhus«.

Korudvidelse og gravkapel. Gravkapellet i forlængelse af koret er identisk med det »begravelsessted«, der 1737[6] var »under bygning denne sommer« (jfr. s. 3479). Bl.a. ved den nedenfor

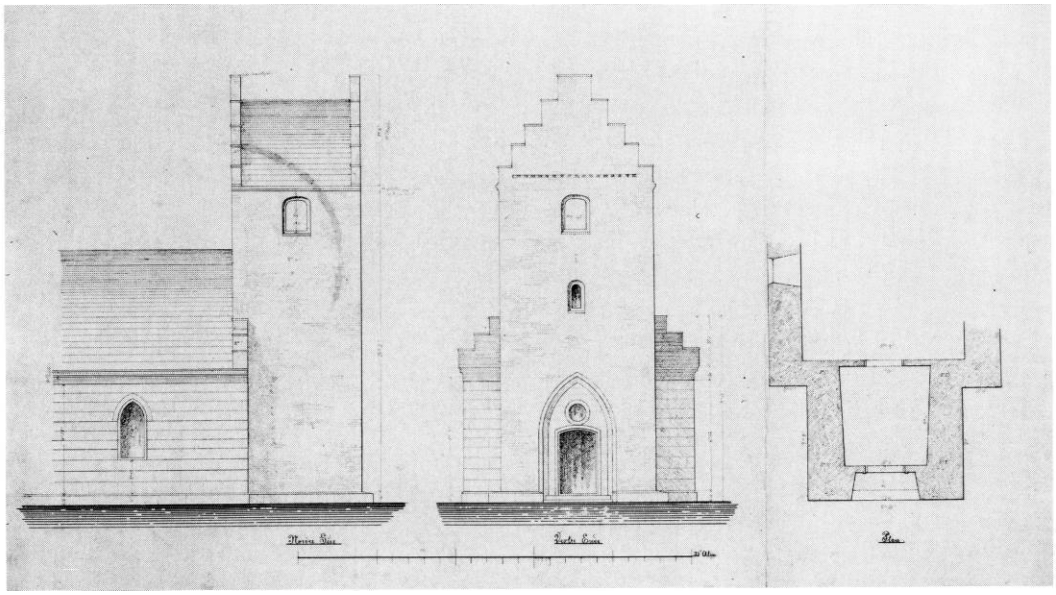

Fig. 12. Kirketårnet før ombygning 1881-82, 1:300 (s. 3450). LA Vib. - *The tower of the church before alteration.*

Fig. 13. Udsigt nordfra mod Hammel 1862. Udsnit af maleri signeret LL (Lauritz Lyngbye?). Hammel rådhus. - *View towards the village of Hammel around the middle of the last century.*

omtalte hovedreparation i 1860erne blev korets kvadre sat om og gravkapellet skalmuret med nye, røde sten, således at intet oprindeligt facademurværk (bortset fra sokkelpartiet) er bevaret. Omstændighederne godtgør imidlertid, at koret har været genstand for en ombygning og mindre forlængelse, før det modtog den store tilføjelse. Formentlig skal denne korudvidelse sættes i forbindelse med Parsbergernes tværlagte gravrum, der ligger under bygningens østre del og er overdækket med et fladbuet tøndehvælv (jfr. s. 3479). I nordfacaden giver gravrummet sig til kende ved en ventilationsåbning i soklen. En påfaldende afbrydelse af kvadermurværket (og ændring i skiftehøjden), der før sidste restaurering kunne iagttages på samme side af koret, angav formentlig bygningens oprindelige udstrækning. Med en længde omkring seks meter ville korets størrelse svare til, hvad der i øvrigt er almindeligt på egnen. Rummets overhvælvning, der 1676-77[5] karakteriseredes som brøstfældig, er formentlig samtidig med udvidelsen, men fornyet i forrige århundrede (jfr. nedenfor).

Gravkapellet, der har samme bredde som koret, er indvendig på det nærmeste kvadratisk og ved en bred, fladbuet åbning sat i forbindelse med kirkens indre. Rummet har profileret gesims og gipset træloft med hvælvet midtparti (fig. 14). Her er i stukkatur (1862:[8] bemalet og forgyldt) udført initialerne for kirkeejeren Christian (Greve af) Friis og hustru Øllegaard Gersdorff samt deres våbener og årstallet 1738. Oprindeligt blev belysningen tilvejebragt ved tre 167 cm høje, kurvehanksbuede vinduer.

Terrænfaldet har gjort det muligt at skabe adgang til underetagens hvælvede gravrum ad en døråbning (overdækket med den ovenfor omtalte vinduesoverligger) i foden af bygningens østgavl.

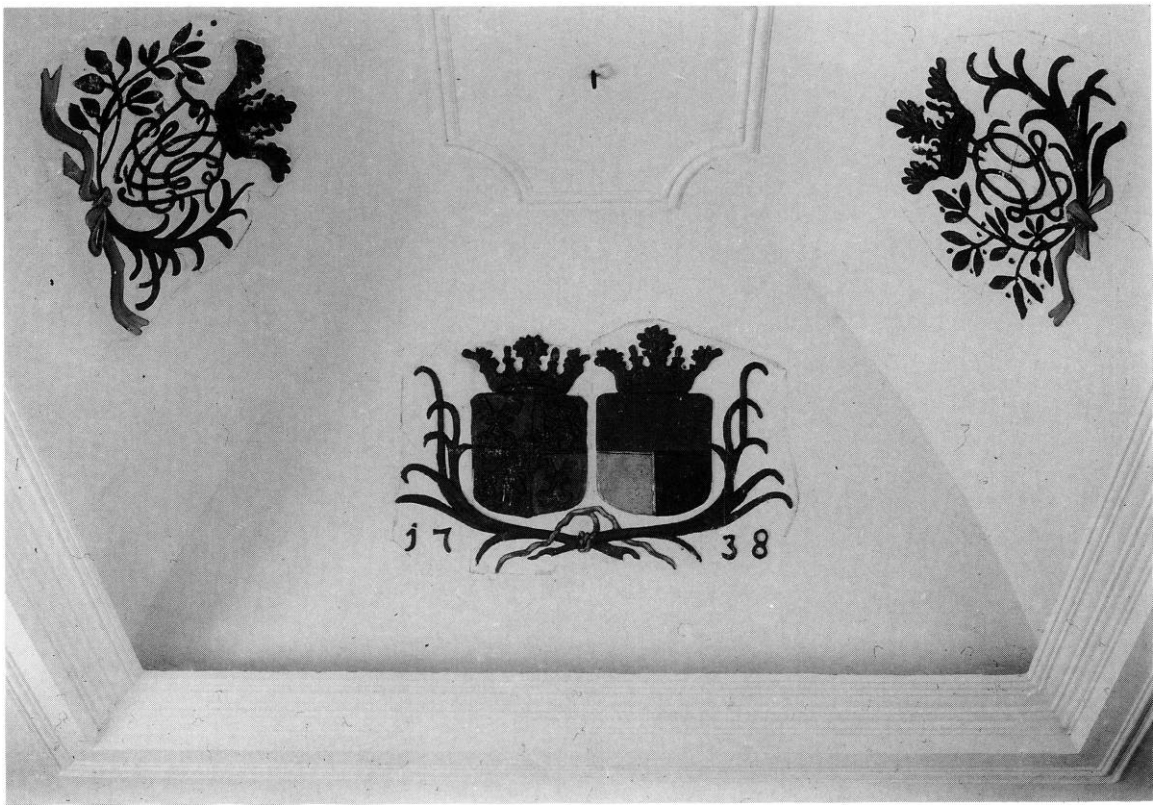

Fig. 14. Centralafsnittet i gravkapellets loft (s. 3451), set mod øst. Poul Nørlund fot. 1925. - *Central section of the ceiling in the Frijsenborg sepulchral chapel, looking east.*

Vedligeholdelse og restaurering efter reformationen. Bygningen omtales første gang ved det syn, der afholdtes 1676-77,[5] efter Mogens Friis' død, da man påpegede en række mindre mangler. Som det vil være fremgået ovenfor, blev kirken repareret i 1720rne. Christian Friis' mange år som kirkeejer betød en udbygning (det ovenfor omtalte gravkapel) og oprustning af kirken. Muligvis har han i skibet ladet opsætte nyt loft, som synet ved hans død erklærede for forfaldent.[17] Herefter er antagelig udført det nuværende gipsloft med trukken gesims, stor centraldekoration med rokokoornamentik (fig. 15) samt i de fire hjørner kronede dobbeltovaler med lignende ornamentik[18] (fig. 16). Desuden er der i loftets østre side en tilsvarende dekoration, hvis dobbeltovaler bærer initialerne for Christian (Greve af) Friis og Øllegaard Gersdorff. Hjørnefelterne er forsynet med initialerne for parrets fire overlevende døtre og deres ægtefæller, begyndende i nordøst og placeret efter alder i solretningen: 1. Christine Sophie Friis og Erhard Wedel-Friis. 2. Elisabeth Sophie Friis og Jean Henri Desmerciéres. 3. Birgitte Christine Friis og Carl Christian von Gram. 4. Sophie Hedevig Friis og Ove Juul.[19]

I begyndelsen af forrige århundrede var der store mangler ved murværket, og en revne var opstået, da grunden var sunket. En *†støttepille* på hver side af koret, nævnt i synsprotokollens beskrivelse 1862, var måske sat op i denne periode, da Frijsenborgs dårligere økonomi afspejlede sig i kirkens tilstand.[20] 1852 gennemførtes en »fuldstændig restaurering«, der vist navnlig drejede sig om det indre; herefter havde synet 1857[7] »ved denne smukke kirke intet at udsætte«.

Den systematiske istandsættelse, som greven på Frijsenborg i sidste halvdel af forrige århundrede gennemførte af sine kirker,[21] måtte naturligvis indbefatte gårdens egen sognekirke, uag-

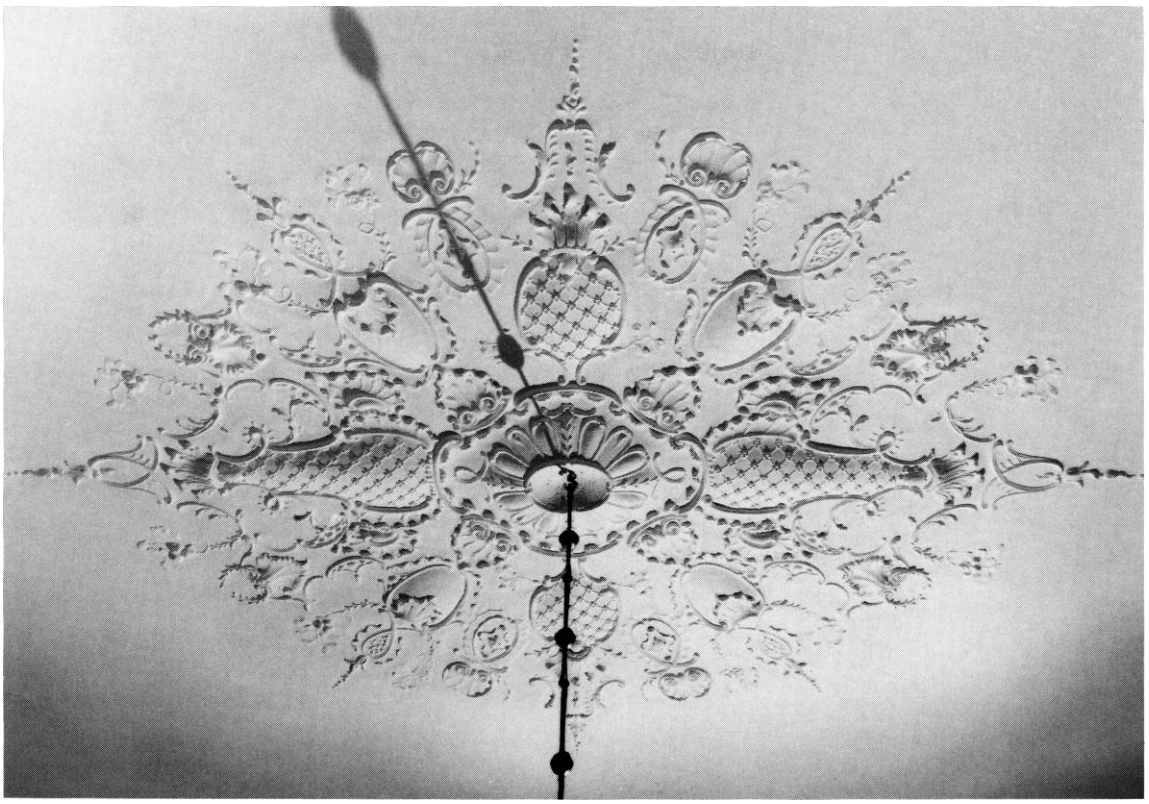

Fig. 15. Den centrale dekoration i skibets loft, antagelig fra midten af 1700rne (s. 3452). NE fot. 1989. - *The central decoration of the ceiling of the nave.*

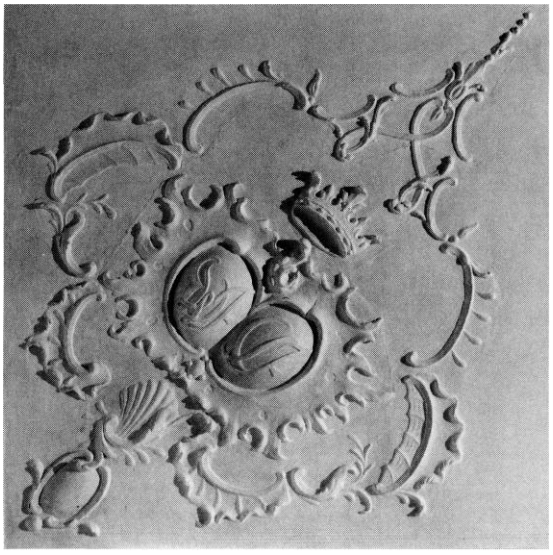

Fig. 16. Nordøstre hjørnedekoration i skibets loft med Erhard Wedel-Friis' og Christine Sophie Friis' initialer i skjoldene (s. 3452). NE fot. 1989. - *Decoration at the north-east corner of the ceiling of the nave.*

tet denne, måske med undtagelse af tårnet, ikke synes at have haft noget akut behov. Med Christen Kiilsgaard som den sagkyndige iværksattes 1866-69 en etapevis *»hovedreparation«* af hele bygningen, begyndende i vest med tårnet (s.3450). Arbejdets hovedposter var: Omsætning af korets og skibets facader, »udmuring« af de to døre, ændring af korets støttepiller, samt påmuring overalt af en kraftig gesims i røde sten, hvor falsene var kombineret med savsnit. Yderligere blev østgavlen nyopmuret »med forsiringer« og ligesom de øvrige gavle kronet med kamtakker. I det indre blev åbningen til koret omdannet og fik sin nuværende, fladrundbuede form (jfr. desuden gulve s. 3454, vinduer s. 3455 og tage s. 3455).

Korets hvælv, som i synsprotokollens beskrivelse 1862 blev beskrevet som skrøbeligt, fik kapperne fornyet året efter,[8] og 1889 muredes »skjoldmurene under buerne« under tilsyn af

Fig. 17. Dekoration foran hoveddøren i anledning af Christian IXs død. R. R. Kirkegaard fot. 1906. Lokalhistorisk Samling, Hammel. - *Decoration of the main entrance on occasion of the death of King Christian IX.*

den kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther. Efter hans anvisning iværksattes i de følgende år temmelig omfattende arbejder, der afsluttedes med kirkerummets maling med grå limfarve.[4]

En generel istandsættelse fandt sted ved midten af 1950erne under ledelse af Aksel Skov og omfattede bl.a. indlæggelse af elektrisk varme og opsætning af nye belysningsarmaturer. Siden midten af 1980erne forestår arkitektfirmaet Vilhelmsen og Kristensen en bevarende renovering.

Gulvet nævnes første gang 1676-77,[5] da det »behøvede nogen forbedring«. 1702[6] var det ujævnt, og der manglede sten i tårn og stole; 1763[17] skulle der i stolene repareres med brædder. 1816[22] omtales fliser neden for kordøren. Ved den ovenfor nævnte, indvendige istandsættelse af koret 1852 lagdes nye gulve: Brædder inden for alterskranken og teglfliser for resten; fornyet 1891.[8] Skibets gulv af store, gule, ottekantede og små, grå, firkantede teglfliser stammer fra 1860erne, lagt om 1891 og i 1950erne.

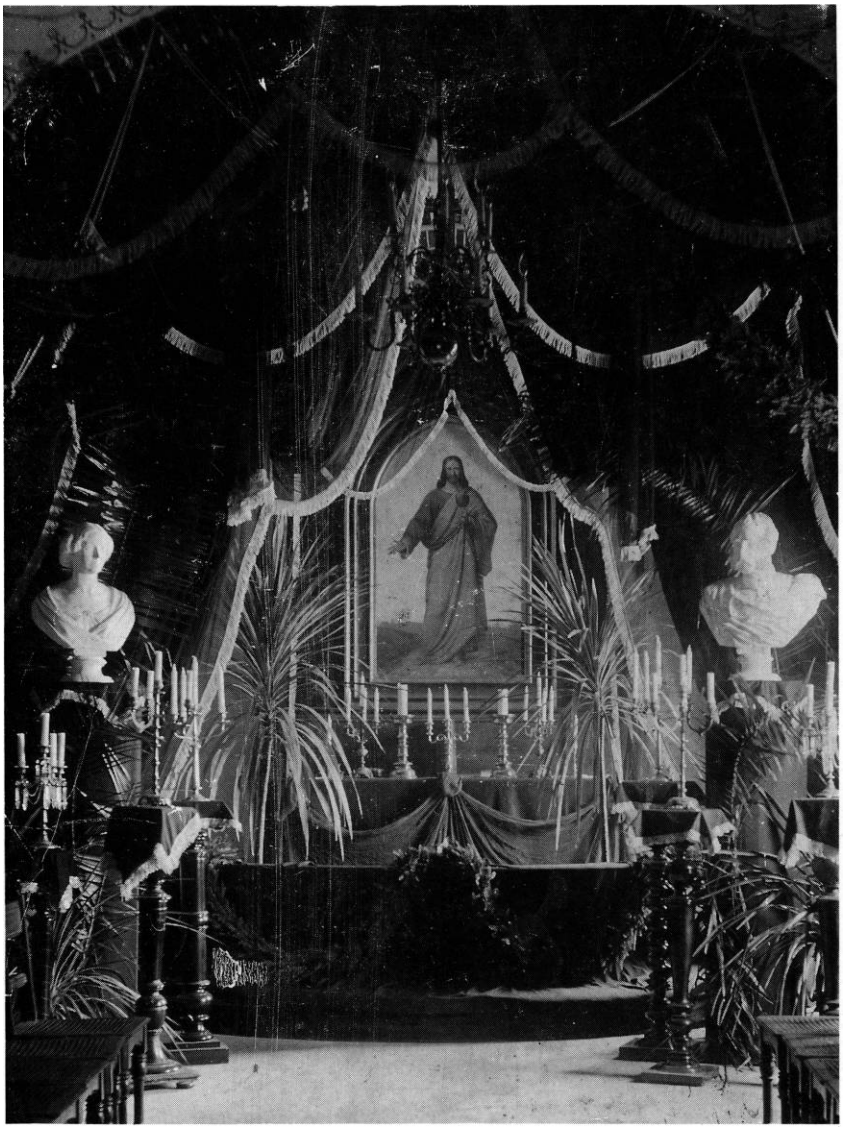

Fig. 18. Kirkerummet udsmykket i anledning af Christian IXs død. R. R. Kirkegaard fot. 1906. Lokalhistorisk Samling, Hammel. - *Decoration of the church on the occasion of the death of King Christian IX.*

Vinduerne nævnes første gang 1676-77,[5] da ét var borte og de øvrige brøstfældige; næste gang er i synsprotokollens beskrivelse 1862, da antallet var som i dag bortset fra, at der i korets sydside kun var et. På denne tid var gravkapellets tre kurvehanksbuede vinduesåbninger i behold. Ved hovedreparationen i 1860erne blev vinduerne »rettede« og forsynet med stel fra Smiths jernstøberi i Randers. Østre vindue i korets sydside sat i 1885,[8] hvorved den eksisterende situation var etableret.

Tagene nævnes tidligst ved den bygningsgennemgang, som blev foretaget 1676-77[5] efter kirkeejeren Mogens Friis' død. Da lå der gammelt bly på skibets sydside, dog var en binding tækket med fjæl (mindre brædder), mens nordsidens tagmateriale var deller (større brædder, planker). På koret var fordelingen omvendt: deller i syd, bly i nord. Ved samme lejlighed bemærkede man, at tagværket burde fornyes. Efter gravkapellets tilføjelse 1737[6] lå der tegl på tårn og skib og bly på koret, hvilket svarer til synsprotokol-

Fig. 19. Indre, set mod øst. NE fot. 1989. - *Interior to the east.*

lens beskrivelse 1862. Ved den efterfølgende hovedreparation udskiftedes skibets tegltag med skifer, mens koret beholdt sit bly (omstøbt 1889 og 1984; støbekasse på loftet). Tagværkerne er af fyr og af nyere dato, skibets fra 1866, korets fra 1889. 1862 bestod skibets tagstol af 12 spærfag med to lag hanebånd, overvejende af eg; i dag er der 11 fag (fig. 5).[8]

Opvarmning indførtes 1880 med en kakkelovn, købt for 376 kr. hos firmaet Rech og stillet i korets sydøstre hjørne. Nogle år senere blev der sat en skorsten op i den modsatte side og ovnen flyttet; fornyet kort tid efter. 1897 indrog man gravrummet under koret som fyrkælder;[8] her installeredes den kalorifer, som i 1950erne afløstes af elektrisk varme. Elektricitet indlagt 1906.[4]

Kirken står nu i blank mur udvendig og indvendig med hvide vægge. Gravkapellets vægge er gulkalkede. I kor og skib er gulvene lagt med de ovenfor nævnte teglfliser, mens der i forrummet og i gravkapellet er røde og grå ølandsfliser. Her og i skibet er der hvidtede lofter.

Vindfløjen (fig. 71), der er af den for de Frijsenborgske kirker sædvanlige type (jfr. f.eks. Haldum, s. 1804), var forgyldt, da den 1881 leveredes af blikkenslager Nielsen i Hammel. Fornyet 1921.[4] Fløjen bærer årstallet 1881 og den daværende kirkeejers initialer med krone over: C.E.K-J-V-F.

Glasmaleriet i gravkapellets østre vindue gengiver, inden for en knækbåndsramme, Kvinderne ved Graven, signeret P. M. Sørensen, Aarhus (jfr. fig. 51).

Fig. 20. Indre, set mod vest. NE fot. 1989. - *Interior to the west.*

INVENTAR

Oversigt. I sin egenskab af sognekirke for Frijsenborg har Hammel i højere grad end de øvrige under gården hørende kirker været underlagt kirkeejerens vedligeholdelses- og moderniseringsbestræbelser. Dette har bl.a. medført en større ombytning af inventargenstande mellem de forskellige kirker. Ved anskaffelsen af altertavlen med J. L. Lunds maleri 1849 overførtes Hammels forrige altertavle til Voldby. Døbefonten blev kasseret til fordel for en ny, tegnet 1898 af Hans I. Holm, delvis efter forbillede af fonten i Uth, hvis barokke fontehimmel blev hentet til Hammel. Et epitaf fra 1680erne, fra Gjern kirke, over ukendte personer, er 1890 omdannet til præsterækketavle.

Af det beskedne inventar, især præget af 1890ernes omdannelser, kan nævnes herskabsstolene, hvis rekonstruerede topstykker smykkes af våbener for den tidligere kirkeejer Valdemar Parsberg til Jernit. Han og hans familie mindes desuden både ved et epitaf fra 1610, udført af billedskæreren Mikkel van Groningen, med portrætmaleri af Laurits Andersen Riber, og ved en fornem gravsten fra 1600rnes begyndelse, hugget i et værksted i Århus. Mest dominerende i rummet er den store prædikestol fra 1694, i akantusbarok, formentlig udført i billedhuggeren Chr. Nergers værksted. En lysekrone fra 1771 er overført fra tkapel på Frijsenborg. - Det Frijsenborgske gravkapel rummer otte store marmorkister, hvoraf flere er udført af billedhuggeren C. F. Stanley; endvidere en enkelt nyere trækiste.

Alterbord (fig. 21), 1891,[23] af eg, udført efter tegning af V. Th. Walther[24] af snedker F. Hegaard og billedskærer H. Chr. Petersen, København. Over et totrinspodium støttes den svære, profilerede bordplade ved forkanten af fire søjler med bladvolutkapitæler. Pladen bag søjlerne har

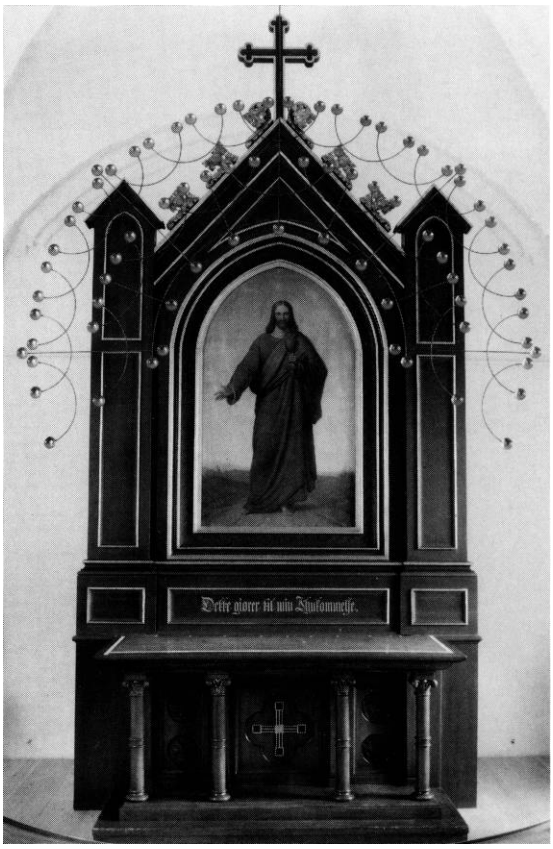

Fig. 21. Altertavle med maleri af J. L. Lund 1849 og alterbord fra 1891 efter tegning af V. Th. Walther (s. 3457 f.). NE fot. 1989. - *Altar-piece with painting by J. L. Lund 1849 and altar frontal from 1891 after drawing by V. Th. Walther.*

tre fyldinger, i den midterste og største er et forsænket firpasfelt, med reliefkors, i de smallere sidefelter to og to forsænkede cirkelfelter med relieffer af evangelisttegnene, med skriftbånd (efter model af renæssancegravsten). Evangelistnavnene står med fordybede versaler over tegnene. Lakeret og stafferet med forgyldning på kors- og bladkanter samt grønt og brunrødt, antagelig i overensstemmelse med P. Rahbeks staffering 1912.[4]

†Alterklæder. Ved kirkesynet 1702[6] nævnes, at alteret var »dejlig beprydet med alterklæder og dug med knipling om«. 1729[6] bestod klædet af grøn damask stafferet med brede sølvgaloner. 1862[8] var alteret dækket af det vanlige røde fløjlsplys, der 1870[4] og atter 1891[8] blev erstattet af nyt. 1921[4] købtes silkefløjl og guldgaloner, antagelig til et alterklæde.

Altertavlen (fig. 21) består af et maleri: Kristus med kalken, signeret »J. L. Lund 1849«, indsat i en nygotisk portalopbygning. Det store lærredsmaleri, 168x99 cm, fremstiller en blond Kristus stående med udstrakt højre hånd og i venstre en gylden kalk. Hans kjortel er rødlilla, kappen blå med grønligt foer. Vejen, han står på, er grå, grønt ses ved siderne, og ved den lave horisont anes grønne træer og blå bjerge; himlen er lys. Malerirammen har trekantgavl ledsaget af store krabbeblade og kronet af kors; de flankerende, todelte tårne er ligeledes afdækket med trekantgavl. Tavlen er egetræsmalet, profilerne gyldne, brunrøde og grønne, hvorimod blade, korskanter og fodfeltets frakturindskrift står gyldne: »Dette giører til min ihukommelse«. På malerirammens hulede del et bladmotiv i brunt på sort bund. Stafferingen[25] udført af P. Rahbek 1912.[4]

Foran altertavlen er 1977 ophængt en *metaldekoration,* udført efter forslag af H. og B. Exner, en halvrund »krone« med to rækker krydsende bueslag endende i hulede messingskiver; de stabiliserende tværstave ender i tilsvarende skiver.

Kirkens *tidligere altertavle* blev ved midten af forrige århundrede overflyttet til annekskirken i Voldby, der ligeledes hørte under Frijsenborg.[26]

Altersølv. Alterkalk (fig. 24), 1852, udført af hof- og ordensjuvelerer Anton Michelsen, København. Den 23,8 cm høje kalk, formgivet i en blanding af gotik og renæssance, har sekstunget, profileret fod med rudemønstret standkant. Hver af fodtungerne har en graveret dekoration bestående af et skriftbånd foldet i hesteskoform og forbundne af lille kæde. På en af tungerne er fastnittet et samtidigt, støbt og forgyldt krucifiks. De sekskantede skaftled, smykket med gennembrudte, spidsbuede stavværksvinduer, har små kraveled ved overgangen til de øvrige led. Den renæssanceprægede, seksdelte knop har stavværksprydelser som skaftet samt fremspringende blomster og rudebosser, med reliefminuskler: »i h e s v s«. Bægeret er nyt. Under kalkens fod ses fire stempler: 1) mestermærket for ovennævnte guldsmed (Bøje I, 1979, nr. 1472), 2) Kbh.s. bystempel (18)52, 3) guardein-

stempel for P. R. Hinnerup og 4) månedmærket Tyren (20/4-22/5). - *†Alterkalk* og *†disk* er omtalt 1702 og 1729,[6] da også *†oblatæsken* nævnes: »med høje herskabs navn og våben på«.

Oblatæske, muligvis den, der nævnes 1862,[8] af porcelæn fra Bing & Grøndahl, af den vanlige type, sort, med guldkors og -kanter.

Vinkande, o. 1860,[8] fra Den kgl. Porcelænsfabrik, svarende til oblatæsken; det hvide låg med knop bevaret. Nu ude af brug.

Alterkors, udført af »Exner 1977« (stempel på bagsiden). Græsk kors af bruneret messing, der på hver korsarm har to rækker hulede messingskiver (jfr. hængedekorationen foran altertavlen).

Sygesæt. 1) 1989, af tin. 2) Slutningen af 1800rne. Den ustemplede kalk, 9 cm høj, har rund fod, skaft med øvre indknebet led samt ægformet bæger, hvorpå graveret cirkelkors. Den tilhørende disk, 8 cm i tvm., er flad og glat. Vinbeholder med skruelåg, beregnet til indsættelse i bægeret, muligvis leveret af guldsmed

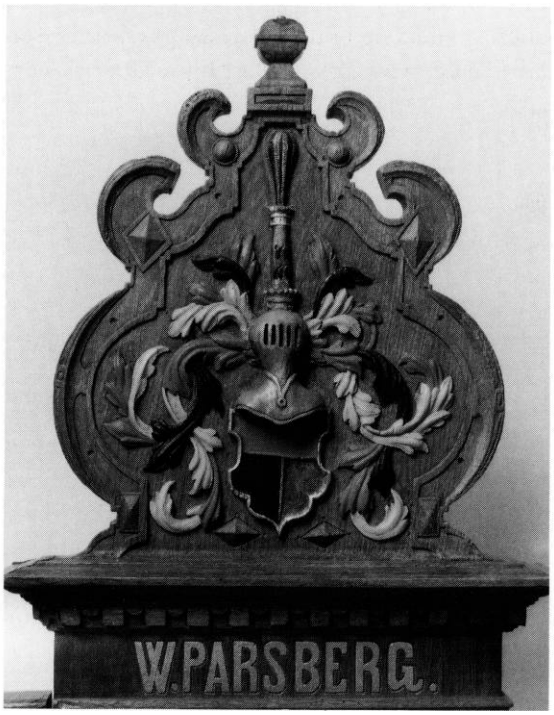

Fig. 22. Topgavl med Valdemar Parsbergs våben fra herskabsstol fra o. 1600; rekonstrueret 1891 (s. 3464). NE fot. 1989. - *Top of bench-end with the coat of arms of Valdemar Parsberg from manorial pew c. 1600.*

Fig. 23. Fontehimmel fra o. 1730, oprindelig udført til Uth kirke (Vejle amt), men ca. 1898 overført til Hammel (s. 3461). NE fot. 1989. - *Font canopy c. 1730, originally made for the church of Uth, Vejle county, but c. 1898 transferred to Hammel.*

Jens Peter Sørensen, Århus[27] (jfr. Bøje II, 1982, s. 248).

Alters tager (fig. 26), fra 1500rnes slutning, af messing, ganske svarende til stagerne fra 1581 i Allerup[28] (Odense amt), der er støbt af klokkestøberen Berend Bodemann fra Lübeck og muligvis fra samme værksted. Tidligst omtalt 1702,[29] da de karakteriseredes som »smukke«.[6] De store, 40,5 cm høje stager har blødt profilerede og lavt klokkeformede fod- og lyseskåle, med jernlysepig. Skaftet består af balusterled over flere hulled samt stort, nærmest cylinderformet led, alle med inddrejede linier. Særligt tunge på grund afjernindsats.

Syvarmet lysestage, o. 1925, på aftrappet fod med buede arme leddelt ved kugler. Tidligere

Fig. 24. Alterkalk 1852, udført af Anton Michelsen, København; nyt bæger (s. 3458). NE fot. 1989. - *Chalice, 1852 by Anton Michelsen, Copenhagen, new cup.*

forsynet med elektrisk installation, der fjernedes 1952.[8] Nu ude af brug.

Messehagler. Fem nyere hagler: 1) Af rødt fløjl med guldgaloneret rygkors. 2) Af rød silke med guldgaloneret gaffelkors på ryg og bryst. 3) Af lilla fløjl, rygkors syet af tre parallelle, gyldne bånd med stiliseret, lilla bånd og kant; i korsskæringshjørnerne et lille kors. 4) Af grøn damask med indvævede kors. Guldgaloneret rygkors med gyldent Jesumonogram i korsskæringen, indrammet af rød og gylden siksakbort. 5) Af hvid damaskvævet silke med engle. Guldgaloneret rygkors med lilla kant, i korsskæringen trekant i guldgaloneret strålekrans. *†Messehagler.* 1702[6] omtales en hagel, der var foræret af »hendes grevelige nåde«. 1862[8] fandtes en hagel syet af rødt silkefløjl.

Alterskranke, 1891,[4] af eg, udført efter tegning af Walther.[24] Spinkle søjler med to forskellige typer kapitæler skåret af H. Chr. Petersen og ret bred gesims med profileret forkant; knæleskamlens forbræt er profileret og har omløbende frise. Opstillet i halvbue foran alteret. Lakeret og stafferet med lidt grønt og rødt. Den tidligere *†skranke,* omtalt 1862,[8] havde drejede balustre, der var malede og bronzerede, samt mahogni »rækkestang«; »knælen« polstret med rødt saffian, opstillet i halvbue.

Døbefont (jfr. fig. 20), 1898, udført af F. Hegaard,[23] efter tegning[24] af Hans I. Holm;[8] af eg, snitværket af blødt træ. Den 90 cm høje, ottekantede font er formgivet efter den barokke fontehimmel, overtaget fra Uth kirke (se nedenfor). Foden er smykket med skårne akantusblade og muslingeskaller, det skålformede korpus med bladranker over sidesammenføjningerne samt foroven. Hveranden af de buede sider bærer en oval bladkrans. Fontens indeftersmalnende halsparti er flerleddet profileret. Blade og ranker forgyldt,[30] bladkransene grønne, i den vestvendte et gyldent spejlmonogram »MKJVF« for Mogens Krag-Juel-Vind-Frijs. 1955 flyttet til en plads under korbuens nordside, tidligere midtfor i koret.

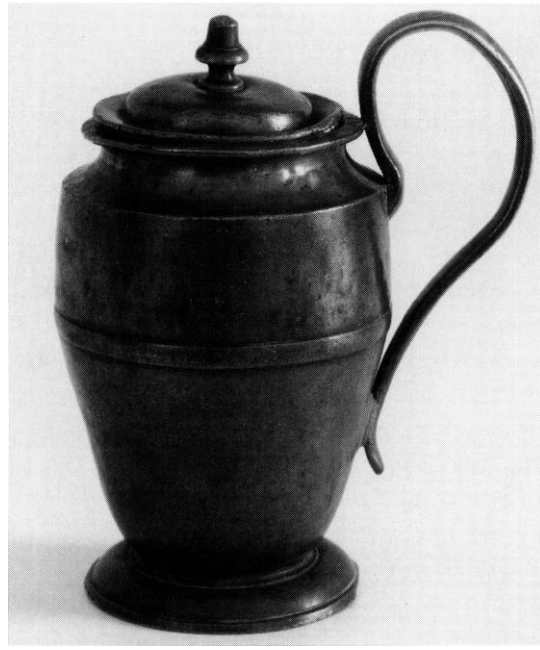

Fig. 25. Dåbskande af tin fra o. 1850 (s. 3461). NE fot. 1989. - *Pewter ewer from c. 1850.*

(†)*Døbefont*. Romansk(?), af N. L. Høyen 1830 omtalt som en »smiget« granitfont, i synsprotokollen 1862[8] beskrevet som værende af sandsten, tre fod høj, »sideformet med en firkantet fod og foroven en karnisformet kumme en alen bred«. Den stod da i koret. 1891[4] blev den renset af maleren. Formentlig fjernet 1898 og måske overført til Søbygård, hvorfra en døbefont 1955 blev bortauktioneret.[31]

Dåbsfad, 1899, af messing, udført af A. Wilson, Århus.[4] Det er formet efter egetræsfontens munding, ottekantet, 35 cm i tvm., glat, med ombøjet, profileret kant. *†Dåbsfade*. 1729[6] fandtes i fonten både et stort messingfad og et mindre tinfad, der antagelig senere blev erstattet af et fad af sølvplet, omtalt 1862.[8]

Dåbskande (fig. 25), o. 1850,[32] af tin, 22 cm høj incl. lågknoppen. Den har rund, profileret fod, urneformet korpus med fladt tværbånd, hulet halsled samt højt optrukket hank; let hvælvet låg. Under bunden en sekundær bogstavindprikning.

Fontehimlen (fig. 23), fra o. 1730, oprindelig hjemmehørende i Uth kirke[26] (Vejle amt) under Frijsenborg, er beslægtet med dennes prædikestol og formodentlig udført som en beskeden kopi af Jørgen Arentsen Slaches døbefont fra 1718 i Horsens klosterkirke. Den er af eg, snitværket af blødt træ og formet som en ottekantet baldakin, hvis flade underside er afsluttet af profilliste med perlestav. Som hængestykker ses skårne draperier med bredt frynseparti. Selve baldakinen er »godronneret« og prydet med fire store, svungne akantusblade, der med de udefterbøjende spidser foroven samler sig omkring en stor kugle. Ved en istandsættelse 1955 udbedredes en staffering fra 1897,[4] der til dels var udført på grundlag af den oprindelige, på kridtgrund. Topkugle, akantusblade, perlestav og frynser er forgyldt, oversidens bukler skiftevis forgyldte og røde, baldakinhængestykkerne grønne; undersiden blåmalet. Istandsat 1835[7] og 1870.[4] I forbindelse med 1890ernes hovedistandsættelse overført til Hammel.

Prædikestolen med *opgang* og *lydhimmel* (fig. 30), 1694, er et usædvanligt arbejde i storakantus, antagelig fra billedhuggeren Christian Ner-

Fig. 26. Alterstage fra 1500rnes slutning (s. 3459). NE fot. 1989. - *Altar candlestick from the close of the 16th century.*

gers værksted i København.[33] Stolen har fire fag i enkel konstruktion, af eg, med hjørneknækket rammeværk og store, glatte fyldinger samt lave frisefyldinger; snitværket er derimod udført i blødt træ, formentlig lind. Gesimsens vulstled er smykket med reliefskårne akantusranker flankerende ovalskjolde, frise- og fodvulsterne med brede blade. De øvrige dekorationer er pålimede eller -sømmede. På de lodrette rammestykker er rankeophæng, skiftevis med frugtbundter og roser, og i frisefelterne let varierede bladfestoner med frugter. I storfelterne ses dels (midtfor) lensgreveparret, Niels Friis og Christine Sophie Reventlows, kronede våbener omkranset af henholdsvis palmegrene og rosenranker over det skårne årstal »Anno / 1694«[11], dels oval bladkrans med deres respektive, malede spejlmonogrammer (se nedenfor) omgivet af akantusblade og frugtranker ophængt i store sløjfer (fig. 28).

Fig. 27. Lydhimlens topfigur. Kristus med sejrsfanen; jfr. fig. 30 (s. 3462). NE fot. 1989. - *Crowningfigure on the sounding-board, Christ with the banner of victory, cf. fig. 30.*

Stolens nyere bærestolpe skjules af fire kæmpestore, fremoverbøjede akantusblade, der synes at støtte stolen under hjørnerne. Opgangens 1891[4] fornyede gelænder og mægler har samme, oprindelige rankedekoration som stolen; selve brystningen består af viltert akantusbladværk med fantasiblomster snoende sig om en midtoval, alt udført i gennembrudt arbejde i blødt træ (fig.29). Lydhimlens fem fremspringende sider har en vulstdekoration som stolens gesims, hængestykkerne er bladfestoner med varierende frugter. Selve topbaldakinen er formet af fem store og seks små akantusblade, der foroven samler sig omkring en plade, hvorpå en egetræsskåret figur af den opstandne Kristus med sejrsfanen[34] (fig. 27).

Efter restaurering 1952 står stolen med en staffering, der er en genfremstilling af den oprindelige, på kridtgrund. Stolens rammeværk og felter, i afrenset eg, danner baggrund for forgyldning på alle blad- og frugtdekorationer, udført i sølv, laseret til guld. De gyldne kroners perler og sten er forsølvede. Våbnerne har heraldiske farver, baldakinbladene er brunmalede. I storfelternes ovalfelter er gyldne spejlmonogrammer, mod øst »NF«, mod vest »CSR« (jfr. ovenfor). I opgangens ovalfelt gylden kursiv på lysbrun bund: »Ezech: 2 v. 7. Du MennisKens Søn du Skal tale mine ord til dette Folck hvad entten (!) de lyde det eller lade det.«

I slutningen af sidste århundrede gennemgik stolen flere istandsættelser.[35] 1891[7] blev den afrenset for al maling, hvorefter »forsiringerne« blev forgyldt. Seks år senere foretog maler J. C. A. Frederiksen, Hammel, atter en forgyldning med uægte guld.[4] - Opstillet i skibets sydøsthjørne med opgang langs triumfvæggen.

Den tidligere *†prædikestol* ønskedes 1717 overtaget af Skørring kirke, en anmodning, der ikke synes imødekommet (jfr. s. 1935).

Stoleværk, o. 1860, senere suppleret flere gange. De enkle, rundbuede gavle har pålagt, om-

Fig.28. Storfelt fra prædikestol 1694 (s. 3461). NE fot. 1989. - *Panel of pulpit 1694, cf. fig. 30.*

løbende liste, de nyere ryglæn hver tre store fyldinger. 1876[4] leverede snedker Wørtz fyldingspaneler og 20 nye vægendestykker. De 18 fruentimmerstole og 17 mandfolkestole, der fandtes 1862,[8] var 1891[4] reduceret til 28, da Wørtz reparerede stolene og forsynede dem med nye fodstykker, revler og ben samt 13 nye gavle. Ved hver af korets langsider er 1988 opstillet to bænke svarende til stolene.[36] Alt nu gulbrunt egetræsmalet ligesom 1876;[4] 1912[4] stafferet af P. Rahbek. Løse *stole*, 1891 udført af F. Hegaard, Hammel, efter tegninger af arkitekt Walther.[24] Fire stole med rørflettet sæde og ryglæn, der foroven har udskåret bladværk omkring skjold, er opstillet i koret, tre andre, hvis ryglæn har udskårne cirkelkors i rygbrædderne, er anbragt i våbenhuset.

†*Stolestader* er tidligst omtalt 1676,[5] da et syn beskrev dem som »nogenledes ved magt.« 1727 karakteriseredes de som »noget gamle«, men »det høje herskab« havde lovet med tiden at lade dem forny.[6]

Fig. 29. Opgang til prædikestol 1694 (s. 3461). NE fot. 1989. - *Staircase to the pulpit 1694, cf. fig. 30.*

Fig. 30. Prædikestol 1694, formodentlig fra Chr. Nergers værksted, København (s. 3461). NE fot. 1989. - *Pulpit 1694, probably from Chr. Nerger's workshop, Copenhagen.*

Armstol til præsten, 1884, leveret af Wørtz.[4] Lakeret eg med udskæringer på ryg og armlæn. I korets nordøsthjørne. To *borde* er opstillet i hvert af korets østhjørner. 1862[8] havde både præst og kirkeværge en stol og et bord opstillet i koret.

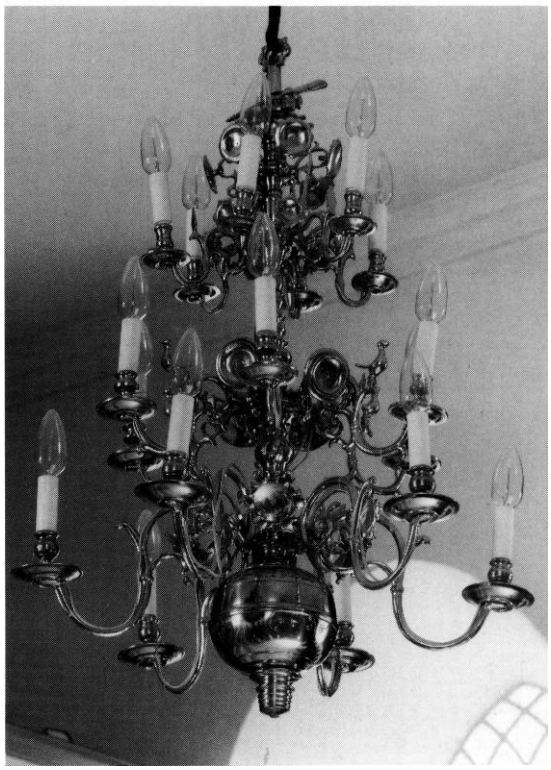

Fig. 31. Lysekrone nr. 2, 1892 (s. 3468). NE fot. 1989. - *Chandelier 1892.*

Fig. 32. Lysekrone nr. 1, fra 1700rne (s. 3468). NE fot, 1989. - *Chandelier no. 1, from the 18th century.*

En *†brudeskammel* med betræk og frynser nævnt 1911.[8]

To *herskabsstole,* for Valdemar Parsberg til Jernit og hans hustru Ide Lykke, opstillet østligst i hver af stolerækkerne, er rekonstruktioner fra 1891[4] med genanvendelse af en stolegavl med tilhørende dør, fra o. 1600. De er af eg, udført af snedker F. Hegaard, Hammel, der nævnte år leverede tre udskårne stole med en ditto dør samt reparerede en tilsvarende. Den bevarede renæssancegavl med tilhørende dør er rimeligvis sydsidens næstøstligste, dog noget opskåret. Gavlplanken har profilerede smalfyldinger på hver side af en høj, kanneleret arkade med tandsnitsbueslag, profilkapitæler og lille beslagværksplade midt på pilastrene; i sviklerne opskårne treblade. Over en tandsnitgesims er den kartoucheformede topgavl smykket med et reliefskåret våben for »W. Parsberg« (fig. 22). Døren har enkel, profileret retkantfylding. De tre andre gavle med topstykker er efterligninger, med de omtalte kirkeejeres fædrene og mødrene våbener,[37] hvor kun selve våbenmærkerne og hjelmtegnene er varierende, overensstemmende med de nyskårne navne med indlagte versaler i frisefelterne, i syd: »A.Holk«, i nord: »J.Lykke« og »B.Brahe«. - Navnene står gyldne, våbnerne, ligesom 1892,[4] med forskellige farver, hjelmtegnene med sølv og løvet gråhvidt, rødt eller sort, stolene i øvrigt i afrenset eg. De rekonstruerede våbener er anbragt anderledes end oprindelig ifølge Søren Abildgaards beskrivelse 1771: »paa øverste Mands Stolestade (dvs. i syd) Holk og Parsberg vaaben, paa øverste Qvinde Stolestade (i nord) Brahe og Løkke vaaben«.

Klingpunge. 1) Drejet, sortmalet træskaft med knop dekoreret med malet guldbånd. Pungen ny, men med sølvbjælde overflyttet fra en ældre tpung. På bjælden graverede, store skønskriftsbogstaver: »M M S K S D« over »1776«, formentlig et giverægtepars initialer. 2) Nyere, med drejet skaft og lærredspung. I kapellet.

Fig. 33. Indre, set mod vest. Aksel Skov fot. 1955. - *Interior to the west.*

To fattigbøsser af messing, Frijsenborgs vanlige type udført efter tegning af V. Th. Walther 1891[24] (fig. 69) og leveret 1896[23] af A. Wilson, Århus. Oprindelig anbragt på egetræspiedestal som de tilsvarende i Lading (s. 1856), nu opsat på næstvestligste stolestader.

»De *fattiges †tavle«* nævnt 1715.[6]

Et pulpitur, antagelig det i vest, er tidligst omtalt 1729,[6] men er ombygget flere gange i tidens løb. Til de ældre dele hører muligvis den nordsydlagte, bærende bjælke med tandsnitliste; de retkantede egetræsstolper, med listemarkerede kapitæler, ved midtgang og ydervægge, er fornyet af Wørtz 1887.[4] Det enkle fyldingspanel er opsat samtidig med det nye orgel 1967. Fodbjælkens stiliserede blomsterornament i gulbrunt, rødbrunt, blåt og grønt, er rimeligvis udført af maleren P. Rahbek 1912.[4] Fyldingerne er mørkegrå, rammeværket lysgråt med gyldne lister.

Foruden at give plads til orglet er pulpituret indrettet til kirkeejeren og er (1862)[8] betegnet »grevens stol«. Syd for orglet er anbragt fire *stole,* antagelig fra 1897,[4] i nygotisk stil, med æselrygformede ryglæn smykket med krabbeblade, to *armstole* samt en *sofa* af form som to sammenstillede stole, alle med polstrede ryglæn og sæder af rødt plys. - Om pulpiturets ældre historie meddeler arkivalierne, at det 1729[6] var »vel ved magt«, med sirlig maling anstrøget. 1862[8] havde det »et rækværk« af udskåret palisandertræ, lukket bagtil med rødt silkefløjl. 1878[4] blev opstillet to †bænke leveret af snedker Wørtz, der fem år senere lavede et brystpanel og reparerede gulvet samt fire stole. 1897 udførte N. Rasmussen nyt panel ved grevens stol,[4] formodentlig det, der ifølge fig. 33 var dekoreret med store, stiliserede firbladsblomster inden for et listerammeværk; egetræsmalet. Opgang ad trapper fra våbenhuset.

Orgel (fig. 20), 1967, med 15 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. Disposition: Hovedværk: Rørfløjte 8',

Fig. 34. *Præsterækketavle. Oprindelig et epitaf udført i 1680erne af Rasmus Christensen til ukendte personer i Gjern kirke, men 1890 overført til Hammel og ændret (s. 3467). NE fot. 1989. - **Board with list of incumbents. Originally a wall monument made by Rasmus Christensen in the 1680s in memory of persons unknown for Gjern Church, but transferred to Hammel in 1890 and altered.*

Principal 4', Gedaktfløjte 4', Gemshorn2', Nasat 1⅓ , Mixtur III. Svelleværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Quintatøn 4', Principal 2', Cymbel II, Krumhorn 8'. Pedal: Subbas 16', Gedakt 8', Oktav 4'. Tegnet af Aksel Skov og Aage Kristensen. På vestpulpituret. Hovedværket er anbragt i pulpiturbrystningen og har klingende prospektpiber. Resten af instrumentet er placeret inde på pulpituret i et bredt, todelt orgelhus uden prospektpiber; de to sidedele, der har gitterfacader, rummer pedalværket, og i midtdelen findes spillebordet samt svelleværket, der har synlige svelledøre i fronten.[38] **Orgel* (fig. 33), 1925, med ni stemmer og én transmission, ét manual og pedal, bygget af A. C. Zachariasen, Århus, med genanvendelse af facaden fra o. 1870.[39] Disposition: Manual: Bordone 16', Principale 8', Flauto 8', Bordone d'amore 8', Fugara 8', Salicionale 8', Voce celeste 8', Oktave 4', Flauto 4'; oktavkoppel. Pedal: Subbas 16' (transmission). Svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Den nygotiske facade inddeles af fire spirprydede stolper i en bred midtdel og to smalle sidedele; hver af disse har et spidsbuet felt med attrappiber af sølvbronzeret træ. Øverst i sidefelterne og i fodfelterne findes udskæringer. Sidefelterne afsluttes opefter af spirprydede gesimser, midtfeltet af en trekantgavl, kronet af kors. På vestpulpituret, opstillet mellem to profilerede stolper, der afsluttede de skillevægge, hvormed pulpituret 1870 opdeltes i tre rum. Det midterste rum, der oprindelig var reserveret orgel, organist og bælgtræder (?), var efter 1925 helt udfyldt af orgelværket, og spillebordet anbragtes nu på orgelhusets nordside, således at organisten fik sin plads i pulpiturets nordre afsnit. Nu i Ålborg, Adventkirken (Adventistkirke), *†Orgel,* omtalt 1838.[7] 1870 blev det i forbindelse med kirkens restaurering flyttet fra sin hidtidige plads bagest på vestpulpituret, delvis i tårnrumsåbningen, til en sidelæns placering i det midterste af de tre rum, der indrettedes på pulpituret. Dette rum afskærmedes mod øst af en ny attrap-orgelfacade, opsat i pulpiturbrystningen (jfr. fig. 33) uden nogen forbindelse med instrumentet. Facaden, muligvis udført af orgelbygger J. A. Demant, Århus, der forestod orglets flytning 1870,[4] genanvendtes i det nye *orgel 1925.[40]

Salmenummertavler. 1) En af de tre, der anskaffedes 1901;[4] Frijsenborgs vanlige type med rundbuet gavl og hvidmalede indskudsbrikker med gråmalede tal. På triumfvæggens nordre del. 2-5) Nye, hvidmalede træplader i profilrammer, med søm til ophængningstal. *Salmenummertavler.* 1862[8] fandtes to tavler med indskudstal, 1872[4] leverede Wørtz to andre.

Kirkestævnetavle, 1898[4], messingplade, 30,5x 46,5 cm, med indskriften »Kirkestævne« med hvidmalet antikva på sort bund, leveret af A. Wilson, Århus. Henlagt i kapellet. Den afløste en malet *†tavle* omtalt 1891.[4]

Fig. 35. Toppen af det tidligere epitaf, nu *præsterækketavle, jfr. fig. 34 (s. 3467). NE fot. 1989. - *Top of the former wall monument, now board listing the incumbents, cf fig. 34.*

**Præsterækketavlen* (fig. 34) er oprindelig et **epitaf* fra 1680erne, hjemmehørende i Gjern kirke (s. 3317), men overført til Hammel 1890.[26]

Det store epitaf, af eg, består af et ottekantet midtfelt, 180x138 cm incl. den buede, gennembrudte ramme smykket med stiliserede blomster og bladranker. Den brede plade udenom har reliefskårne øreflipvolutter, der yderst til hver side danner sæde for en nøgen putto, der med begge hænder holder fast i bøjleudløberne. Under deres fødder et skåret ansigt i trekvartprofil. Topstykket (fig. 35) består nu af to ornamenterede planker, men har formodentlig mistet nogle overgangsled, fjernet for at tilpasse epitafiets højde til væggen. Den nedre plade har et liggende ovalfelt flankeret af fantasimasker; en brusket udløber herunder bærer en konsol, hvorpå en siddende putto, med let draperi og holdende nu tabte attributter, den ene har dog bevaret sit andet attribut, et timeglas. Topstykkets øvre del har som midtfigur en frontalt stående mand indflettet i barokbøjler og flankeret af siddende og bedende, påklædte personer. En lille, nøgen dreng holdende et kranium står som topfigur. Hængestykket er en nyreformet plade i brusket ramme, der til siderne har fantasimasker[41] og forneden ender i bøjleknop, hvorpå de reliefskårne versaler »RCB«.

Initialerne henviser rimeligvis, ligesom andetsteds forekommende, til den anonyme bestiller[42] af epitafiet, snarere end til den billedskærer, Rasmus Christensen fra Århus,[43] som man kan tilskrive arbejdet.[44] Dette er tydeligt påvirket af billedskæreren Peder Jensen Kolding, der formodes at være Christensens læremester. De grove figurer, udført med frodig fantasi, og de store, buede øjne, er karakteristiske eksempler på denne billedskærers virkemidler.

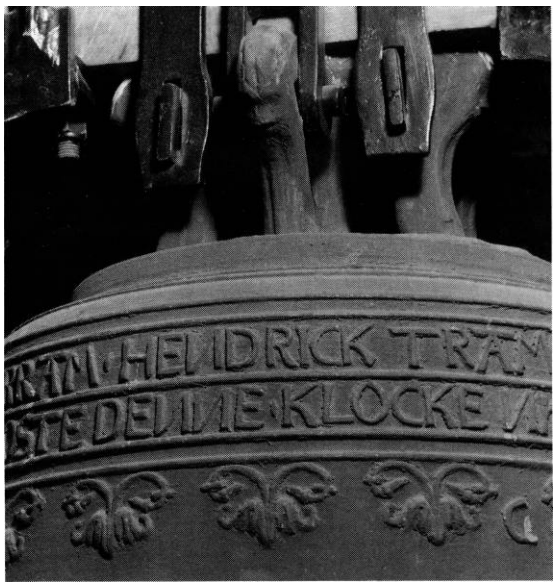

Fig. 36. Detalje af klokke nr. 1, støbt 1571, jfr. fig. 37 (s. 3469). NE fot. 1989. - *Detail of bell no. 1, cast 1571, cf. fig. 37.*

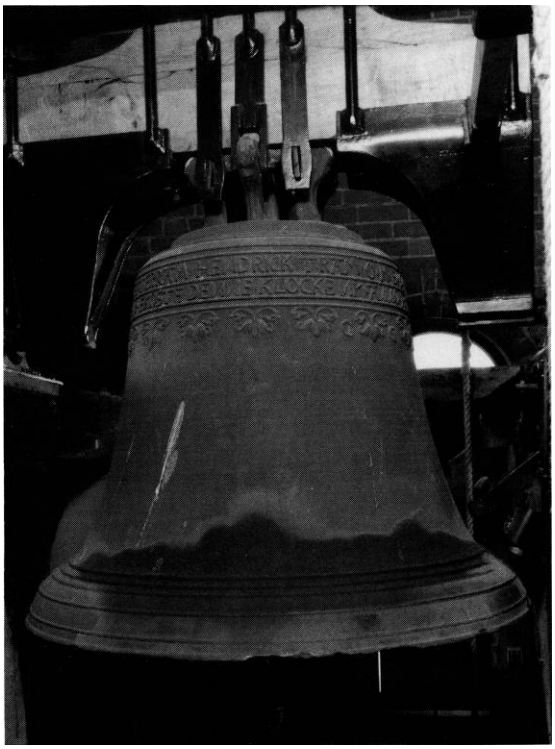

Fig. 37. Klokke nr. 1, støbt 1571 af Henrik Tram, oprindeligt til Kerteminde kirke (s. 3468). NE fot. 1989. - *Bell cast 1571 by Henrik Tram, originally for the church of Kerteminde.*

Epitafiet fremtræder nu afrenset for alle farver som et resultat af snedker Wørtz' restaurering 1890,[4] da han »tillagde en stor del nyt« og herefter bonede det. I topovalen står med uægte forgyldt antikva: »Præsterne siden Reformationen i Hammel-Voldby-Sall.« I storfeltet, der måske oprindelig var beregnet til et maleri, står præsternes navne og årstal med ajourføringer til 1976. Hængestykkets felt, der antagelig har rummet gravskriften, står nu tomt. Ophængt på skibets sydvæg.

Lysekroner. 1) (Fig. 32), af messing med indskrift 1771, men muligvis en del ældre. Det mangeleddede skaft har midtpå et let fladtrykt kugleled samt stor, glat hængekugle med drejet knop. Kronen har 2x6 flade, S-formede lysearme, de nedre og største er formet med et dobbelt balusterled midtpå og yderst et dobbeltgrenet led bærende den flade dråbeskål. De øvre, enklere arme har buede udløbere samt mellemfaldende slangespyd. På hængekuglen er med kursiv graveret: »AF Greve Erhard Wedell Frijs og Grevinde Christine Sophil(!) Wedell Frijs Givet til Frijsenborg Capel Som De Har ladet Indrette Aarret (!) 1771« (jfr. s. 3500). Nu ophængt i koret i jernstang med fem drejede, gyldne kugleled.

2) (Fig. 31), af messing, 1892, barokkopi med 3x6 lysearme hvorimellem forskelligt formede refleksblomster; på de mellemste arme desuden anbragt små, støbte fugle. Topfiguren er en basilisk og ophængningsøskenen dannet af to modstillede dragehoveder. På den fladtrykte hængekugle, med drejet hængeknop, er foroven graveret givernes initialer med store skønskriftsbogstaver: »GESFDS 1892 GMCKIVF«, for Grevinde Elisabeth Sophie Frederikke Danneskiold-Samsøe og Greve Mogens Christian Krag-Iuel-Vind-Frijs. Ophængt i jernstang, med tre gyldne kugleled, midt i skibet.

Lampetter 1955. *† Lampetter.* 1885 leverede blikkenslager P. Nielsen, Hammel, fem lampetter, 1898 L. Rasmussen, København, fire par trearmede og seks enarmede lampetter samt 30 lysepiber.[4]

Klokker. 1) (Fig. 36), 1571, støbt af Henrik Tram[45] oprindeligt til Kerteminde. Om halsen en

toliniet indskrift med reliefversaler: »Avxilivm mevm a domino qvi fecit celvm et terram. Hendrick Tram. o. m. b. f. s. /borgemester oc raad i Kyrtemi(n)de bv(!) med almv bekoste(!) denne klocke ny anno 1571«. (Min hjælp fra Herren, som gjorde himlen og jorden ..). Under skriftbåndet nedadvendende planter, hvorimellem står reliefversalerne »c g m s«. På selve slagringen er to lister, over den tre tætsiddende, skarpkantede lister. Klokkebøjlerne har på forsiden skægmasker (fig. 36). 105 cm i tvm. - Det vides ikke, hvornår klokken er kommet til Hammel, men sandsynligvis først efter 1702,[6] da der i tårnet omtales to klokker, og der af den største »var sprunget et stykke på hver side.« 1876[4] boredes der huller i klokken til en ny »marne« (kronering). Omhængt 1941 i vuggebom af eg.

2) (Fig. 39), støbt 1716 af Henrik Tessin, frimester i København.[46] Den lille klokke, der måler 80,5 cm i tvm., har om halsen en frise bestående af henholdsvis opad- og nedadvendende akantusblade på hver side af tre lister. På korpus (fig. 38) ses et kronet våben med et skriftbånd, hvorpå med reliefversaler: »Her grefue Christian Frijs«; herunder »H. grefve Christian Frijs lod denne klocke støbe, og mester Henrick Thesin lod den af ilden løbe. Anno 1716.« Både på slagringen og over den ses to lister, på huen er desuden to og to tætsiddende lister. Omhængt i ny slyngebom af eg 1985.

†Klokker. I forbindelse med klokkeskatten 1529 måtte kirken aflevere en klokke, der med al sit jernfang (ophænget) vejede 2½ skippund[47] (400 kg).

Klokkestol til to klokker, 1881,[4] af eg med genanvendelse af ældre dele. Dragerstol med søjlebæringer i det underliggende bjælkeværk. 1920 afstivet[8] og 1965 repareret.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 43), 1610, over Valdemar Parsberg og hans familie. Billedskærerarbejde tilskrevet Mikkel van Gronningen, med portrætmaleri signeret af Lauritz Andersen Riber.[48] Indskrift for Woldemar Parsberig til Jernit, Verner Parsberigs søn til harrested, +6. maj 1607,[49] 50 år

Fig. 38. Detalje af klokke nr. 2, støbt 1716, jfr. fig. 39 (s. 3469). NE fot. 1989. - *Detail of bell no. 2, cast 1716, cf. fig. 39.*

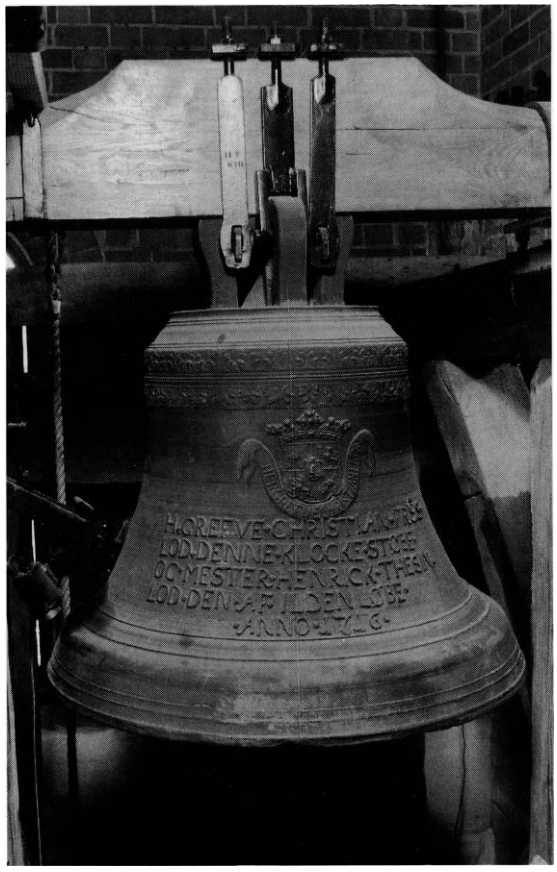

Fig. 39. Klokke nr. 2, støbt 1716 af Henrik Tessin, København (s. 3469). NE fot. 1989. - *Bell cast 1716 by Henrik Tessin, Copenhagen.*

Fig. 40. Maleri af Kristi opstandelse, i topfeltet til epitaf 1610 (jfr. fig. 43), udført af Laurids Andersen Riber (s. 3474). G. N. Kristiansen fot. 1952. - *Painting of the Resurrection in the top panel of the wall monument 1610 (cf fig. 43) made by Laurids Andersen Riber.*

gi., og hustru fru lide lycke, salig Jørgen lyckes datter til Offuergaard, († l0. dec. 1618, 58) år gi. De levede tilsammen »paa det 24. aar« og avlede to sønner og fem døtre, den ældste søn Verner Parsberg †3.dec. 1586, »it aar ringer 3 Vgger«, den ene datter jomfru Beate Parsberg †S. Mauriti. 1593, 24 uger gl.

Det store, velskårne billedskærerarbejde udfylder hele skibets nordvæg mellem de to vinduer og rækker fra lidt over stolestadehøjde og op til loftets gesims. Det er skåret i eg, med fint udførte detaljer, men lidt tørt og stift i virkemidler. Opbygningen er som en renæssancealtertavles, rektangulært midtfelt i storstykket flankeret af fire pilastre med foranstående dydefigurer og smalle sidefelter med 2x16 anevåbener i relief.[50] Topstykkets rektangulære felt, med nøgen mands- og kvindeherme, indeslutter en pilasterbåret arkade og krones af kartouche med diademhoved. Både stor- og topvinger er kartoucheformede og rigt dekoreret med reliefskårne blad- og frugtophæng. Krongesims og postament har lave frisefelter indrammet af karnistandsnitlister ligesom epitafiets øvrige felter. Over krongesimsens volutknægte står spinkle obelisker, hvorimod topgesimsen bærer kugleformede vaser. Ligesom storstykket er postamentet firdelt. Under dydefigurernes sokler sidder volutsvungne knægte, hver med fire gennembrudte kvadratfelter på undersiden, hvorigennem ses den kraftige æggestav, der pryder postamentets kronliste. Frisefelterne adskilles af lave, joniske pilastre, hvorunder hænger firesidede vaser. De lave hængestykker herimellem har form af rulleværkskartoucher smykket med frugter og blade, det midterste tillige med et på-

Fig. 41. Maleri: Lazarus' opvækkelse og Valdemar Parsberg med familie, fra epitaf 1610 (jfr. fig. 43), udført af Laurids Andersen Riber (s. 3472). - *Painting: the Raising of Lazarus, and Valdemar Parsberg and family, from the wall monument 1610 by Laurids Andersen Riber.*

sat englehoved under et reliefskåret årstal »1610«.

Storstykkets ca. 73 cm høje karyatidedydefigurer er, fra vest (fig. 42a-d): Troen med kalk (hvoraf kun foden er bevaret), Håbet med anker, Kærligheden med to børn på armene og Retfærdigheden, der har fået tilsat ny hånd og kors i stedet for de oprindelige attributter sværd og vægt. De er udført efter stik af Jacob Matham efter Hendrick Goltzius[51] og er skåret i billedskærerens vanlige manér med tætfoldede dragter af nærmest »vådt« udseende ligesom på hans altertavle i Kristrup (Randers amt). Svarende til denne tavle er kartouchernes to lag tydeliggjort ved indstemplinger i den flade baggrund, i det øvre lag med små streger, i det nedre med huller (jfr. fig. 40).

Epitafiet står efter restaurering 1952, ved Georg N. Kristiansen, med den oprindelige staffering afdækket under en nyere, efterlignende overmaling.

Den meget velbevarede staffering er ligesom de to malerier udført af Laurits Andersen Riber,[52] der ikke alene var virksom i Ribe, men også i Østjylland omkring Århus, Horsens og Randers. I det smalle frisefelt under storfeltet har han signeret sit arbejde: »Laurentius Andræ Ripensis Pinxit«, malet med lysgule versaler på rødbrunmarmoréret baggrund. Epitafiets polykrome, men dæmpede renæssancestaffering,

Fig. 42a-d. Dydefigurer fra epitaf 1610; jfr. fig. 43 (s. 3471). NE fot. 1989. - *Figures of Virtues from wall monument 1610; cf fig. 43.*

lagt på en lysegrå understrygning hovedsagelig direkte på træet,[53] oplives af den megen forgyldning på alle figurer, kartouchekonturer, blade, tandsnit og en del profillister. Marmorering i forskellige farver danner bund for figurer og ornamenter, mørkegrønt på de lodrette rammestykker, rødgråt på kartouchernes nedre lag - det øvre lag hvidgråt - samt rødbrunt bag anevåbnerne og i skriftfelterne. De velbevarede farver på våbnerne omfatter ikke metal, men hvidt angiver sølv og gult guld. Indskrifterne står i hovedsagen med gylden fraktur med bogstaverne ledsaget af en mørkebrun skyggefarvning.[54] I postamentfeltet under portrætmaleriet den ovenfor omtalte gravskrift, på krongesimsen under opstandelsesmaleriet: »Jeg er opstandelsen oc Liffuet ... Iohan XI«, i sidefelterne over våbnerne, mod vest: »Erlig Velbyrdige Woldemar Parsberigs 16 anher (!)«, mod øst: »Erlig velbyrdig frw Ide Løckes(!) 16 Anher(!)«. I de tilsvarende postamentfelter, med versaler: »Iohan: III. Saa elskte Gvd verden ...«, og »Christus er død for Vorre Synders Skyld ... Rom. IIII.«

De to malerier er udført i tempera på tynd kridtgrund overstrøget med gråt. Midtfeltets store maleri (fig. 41), 99x122 cm incl. den oprindelige, indrammende guldstreg,[55] viser Parsberg-familien knælende og bedende foran en lav kvadermur, hvorover der efter tidens skik ses et religiøst motiv, Lazarus' opvækkelse. Den brunhårede lensmand bærer hvid pibekrave over sit sorte harnisk, der er flot dekoreret over skulderen med et farvestrålende rødgult skærf; samme farve har fjerbusken på hans hjelm. Bag ham knæler en halvvoksen dreng, med runde

Fig. 43. Epitaf 1610, over Valdemar Parsberg og hans familie, udført af Mikkel van Groningen, med portrætmaleri signeret af Laurids Andersen Riber (s. 3469). NE fot. 1989. - *Wall monument 1610, to Valdemar Parsberg and his family, made by Mikkel van Groningen, with portrait pain ting signed by Laurids Andersen Riber.*

Fig. 44. Epitaf nr. 2, 1682, over provst Jens Olesen Varde med hustru og søn; billedskærerarbejdet tilskrevet Arent Friderichsen Slache (s. 3474). NE fot. 1989. - *Wall monument no. 2, 1682, to Dean Jens Olesen Varde, his wife and son; carving attributed to Arent Friderichsen Slache.*

kinder og rødligt hår. Over hans sorte dragt lyser den hvide pibekrave op. På en pude ved hans side knæler en lille, lyshåret dreng (†1586), med hvid pibekrave og hvidt forstykke i den sorte kjole.

I billedets anden side ses kvinderne, med moderen forrest, bærende hvidt forskørt og langt, hvidt enkeslør over den hvide brystdug og hovedtøj. Foran hende på en rød, gyldenmønstret pude, ligger den lille pige (†1593) svøbt i rødt med gyldne bånd; hue og krave hvide. Bag moderen ses de ens, sortklædte døtre, med hvide, opstående kraver med kniplinger, gyldne armbånd og kæder med Jesumonogram og kors som hængesmykker. De to ældre døtre bærer perlesmykkede hovedtøjer på det brune hår, de to yngre smalle, perlebesatte bånd om det lysere hår.

Fremstillingen af Lazarus' opvækkelse er udført efter et kobberstik af Jan Muller efter Abraham Bloemaert,[56] men med tilføjelse af flere personer, [57] dels de to mænd stående i billedets venstre side mellem graveren og den knælende kvinde, dels en gammel mand bag kvinden ved gravstenen. Som vanligt hos maleren er kontrasten stor mellem de sortklædte personer i forgrunden og det ovenstående religiøse motivs lyse farver. Kristus, med rødlilla kappe, fremhæves dels mod den lysblå himmel, dels mod den blege, grågule Lazarusskikkelse, hvorom personer i blåt, grønt, gult og lysrødt grupperer sig.

Topfeltets maleri af Opstandelsen (fig. 40) er en effektfuld skildring af de skræmte soldater ved graven under den velsignende Kristus, der i sin rødlilla kappe svæver frem i et stærkt gult lysskær. På kistelåget anes en siddende engel. Maleriet er udført efter et forlæg,[58] som maleren, med variationer, har anvendt andetsteds, bl.a. på et samtidigt altertavlemaleri i Torrild (s. 2630).

1887[4] blev epitafiet vasket og malet af maler C. Andersen.[59] I 1900rnes begyndelse[7] gennemgik det en istandsættelse, formodentlig ved maler P. Rahbek, omfattende nyskæringer af manglende dele samt en overmaling, der efterlignede den oprindelige staffering, men med uægte guld.

Ved restaureringen 1952[60] erstattedes de nyskårne, men nu ormædte detaljer afnye, i eg, og manglende karnistandsnit i felterne tilføjedes. Efter fjernelse af overmalingen var kun en beskeden farvereparation nødvendig.

2) (Fig. 44). 1682. Billedskærerarbejde tilskrevet Arent Friderichsen Slache,[61] med portrætmaleri og indskrift over Jens Ollesen Varde, fordum sognepræst for Ham(m)el-, Sall og Volby menigheder i 58 år og provst i Giern herred i 38 år, †1693, 89 år gl., og hustru »nu salige Matrone Dorthe Ivers daatter salig Doctor Iver Hemme-

teus (o: Hemmet), fordum Biskop i Riberstift hans daatter«, †1687, 93 år gl; de levede i ægteskab i 51 år og avlede to børn, en navnløs søn, »hvis navn er skreven i himmelen, een anden, Velærværdig nu S(a)lig Hr. Christen Høst, fordum sogne-præst for Haurum og Søbye Meenigheder.« Afsluttende opstandelsesønsker og henvisning til »2. Cor: 1. v. 12«.

Det barokke epitaf, af eg, er udført i præsteparrets levetid, formodentlig 1682 efter det malede årstal på frisestumperne, men har antagelig først fået tilføjet gravskriften i hængestykket efter den anden søn, Christen Høsts død 1704, da denne omtales som »salig«. Epitafiet har en rudimentær arkitektonisk opbygning, hvor de knækkede gesims- og postamentbjælker sammen med sidernes søjleflankerende dyder danner en ottekantet ramme omkring storfeltsmaleriet. De spinkle søjler, med korintiske kapitæler, er snoede, og på maskeprydede konsoller herimellem står figurer af dyderne Kærlighed, med flammende hjerte og barn på armen, og antagelig Retfærd, nu uden attributter. To andre dyder står yderst på gesimsen, Håbet med due og anker, og Troen, med (afbrudt) kors og alterkalk på bog. Barokbøjler og vingede englehoveder flankerer topstykkets firpasfelt, hvis øvre maskekonsol bærer den opstandne Kristus med sejrsfanen. Storvingerne er reduceret til bladværk med frugtbundter og øvre fantasidyrehoved. Under dydesidestykkerne er hængestykker med englehoveder. Det store hængestykkes ovale, maskesmykkede bladkrans flankeres af englehermer (fig. 45) holdende dødssymboler, henholdsvis timeglas og kranium, i den anden hånd har de rimeligvis holdt basuner ligesom på et epitaf i Hansted (Voer hrd.). Såvel dette arbejde som et epitaf fra 1679 i Dråby (Randers amt), der er en nær parallel til Hammel-epitafiet,[62] er som dette tilskrevet Horsens-billedsnideren Arent Slache, elev af Peder Jensen Kolding.

Storfeltsmaleriet, 115x93 cm, er delvis forvansket ved en overmaling i nyere tid, især det nu mørktmalede gulvparti samt til dels ansigterne. Ægteparret er fremstillet knælende og bedende med sammenlagte hænder. Provsten er i ornat,

Fig. 45. Udsnit af epitaf nr. 2, 1682; jfr. fig. 44 (s. 3475). NE fot. 1989. - *Section of wall monument no.2, 1682, cf fig. 44.*

med sort kalot på det grå hår; også fipskægget er gråt. Den sortklædte hustru har hvidt forklæde under det spidse liv og hvidt lin under den brede halsudskæring, med lilla halsbånd og bred guldkæde. På det brune hår bærer hun en sort baret. Bag faderen knæler den unge, blonde søn med stor, hvid pibekrave over sin sorte dragt; hænderne er foldede. På den brunlige baggrund åbner en V-formet, hvidgul skybræmme sig for den korsfæstede. Både maleri og epitafiets staffering er udført på kridtgrund. De uægte guldmalede frakturindskrifter på sort bund, i topfeltet citat fra »Joh. 11. 25-26: Jeg er Opstandelsen«, etc., i hængestykket gravskriften, er en genfremstilling fra slutningen af forrige århun-

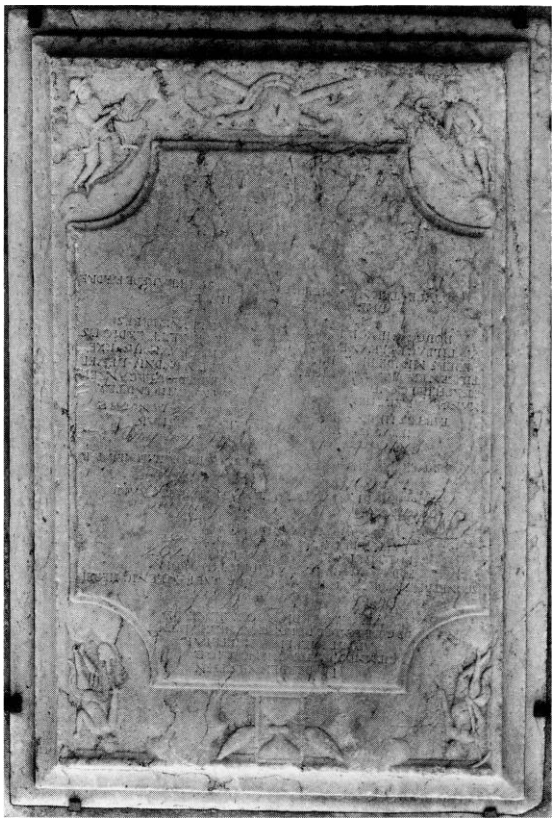

Fig. 46. Gravsten nr. 5, over provst Jens Lassen Høeg, †1792, og hustru Else Kirstine Lihme, †1782 (s. 3479). NE fot. 1989, - *Tombstone no. 5 of Dean Jens Lassen Høeg, died 1792 and his wife Else Kirstine Lihme, died 1782.*

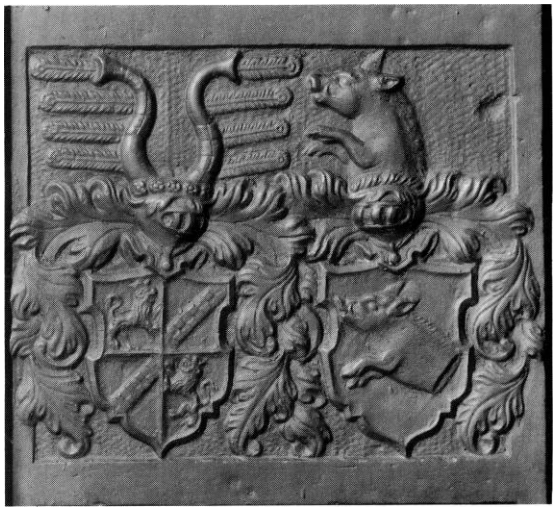

Fig. 47. Detalje fra gravsten nr. 1; jfr. fig. 48 (s. 3476). NE fot. 1989. - *Detail of tombstone no. 1; cf. fig. 48.*

drede af de oprindelige indskrifter, men retoucheret ved en mindre istandsættelse 1975.[63] Ved denne lejlighed udbedredes den nyere, efterlignende overmaling, der er holdt i hvidt og sort med forgyldning, gråhvid marmorering på de brede rammestykker samt hvide og grønne farver, der har erstattet de oprindelige røde og grønne lasurer.

Ophængt østligst på skibets nordvæg, o. 1860 i sydsiden.[16]

Gravsten. 1) Portrætfigursten (fig. 48), udført mellem 1608 og 1618, over Waldemaar(!) Parsberg til Iernidt, †6. maj 1608,[64] 50 år gl., og hans frue Idde Løcke, (10. dec. 1618, 58) år gl.; »saa oc tvende dieris kiere børn erlig oc velbivrdige Werner Parsberg«, †1586, 1 år gl. og jomfru Beate Parsberg, †1593, »3 fieri(n)g aar« gl.

Sort kalksten, 250x160 cm, indskriften i fodfeltet med velhuggede, skråtstillede reliefversaler. Ægteparret, der har naturlig legemshøjde, står under en hulstavs tvillingarkade båret af joniske pilastre smykket med anevåbener og med midtkonsol formet som et barneenglehoved. Den tidligere lensmand på Skanderborg og Åkjær[65] er iført rustning prydet med akantusløv og står i den traditionelle stilling let vendt mod hustruen med den ene hånd på hoften, den anden på sværdknoppen. Et skærfer lagt over venstre skulder, hans åbentstående hjelm, med påfuglefjer, er anbragt ved venstre fod på det tavlede gulv. Hustruens stilling er mere stiv, med højt løftede arme og hænderne lagt oven på hinanden. Ved det lange hovedlin over huen er hun karakteriseret som enke. Hendes lange kjole og korte spidsliv er kun prydet med enkle kantborter, ærmerne med tungede opslag. Begge personers øjeniris er angivet, og deres ansigtstræk har udpræget portrætkarakter svarende til epitafiemaleriet.

På pilastrene ses de sirligt udhuggede 2x16 anevåbener (jfr. fig. 47). Mellem bueslagene foroven er i relief et krucifiks, med et skriftbånd, hvorpå »Inri« hugget på selve stenens ramme, i sviklerne barneenglehoveder med udbredte vinger. I stenens øvre hjørner er rektangulære felter med fremstillinger af dyderne Troen, med kors, og Håbet, med anker og fugl. Både stenen og

Fig. 48. Gravsten nr. 1, mellem 1608 og 1618, over Valdemar Parsberg, †1608 og hans frue Ide Lykke, †1618 (s. 3476). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 1, 1608-18, of Valdemar Parsberg, died 1608, and his wife Ide Lykke.*

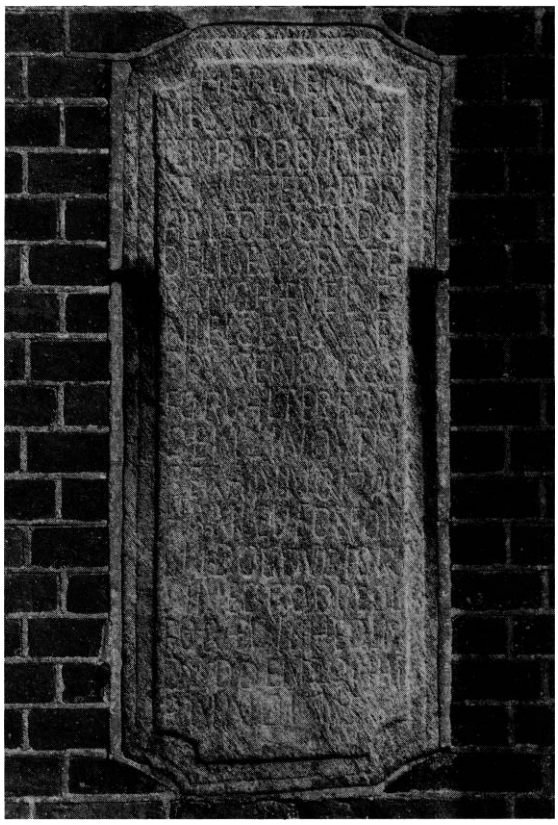

Fig. 49. Gravsten nr. 4, over forvalter Niels Basse, †1786 (s. 3478). NE fot. 1989. - *Tombstone no.4 of Niels Basse, steward, died 1786.*

dens fodfelt er indrammet af en bort med remfletning, fodfeltet tillige af perlestav. Baggrunden er overalt trambuleret.

Det fornemme stenhuggerarbejde er som påvist af Chr. Axel Jensen (Gravsten II,85f.) udført i samme værksted som gravsten i Ålsø og Feldballe[66] (begge Randers amt), hvoraf især den sidstnævnte har mange beslægtede træk.

Stenen er indmuret i korets nordvæg, rimeligvis den oprindelige plads,[67] hvor den er aftegnet 1771, og nær Parsbergernes †begravelse (s. 3479).

*2) O.1688 (eller o. 1693), over to døtre af biskop i Ribe Iver Iversen Hemmet,[68] begge præstekoner. Fragment med indskrift over »... dyderig oc gudfrygtige matrone Dorete sl. d. Ivers fordum bispis datter i Ribe«, †3(?) jan. 1688, 81 år gl.[69] (jfr. epitaf nr. 2). »I lige mader ... hindis søster hæderlig matrone Line Ivers datter fordum præste qvinde i Skirzbec[k]« (Skærbæk),[70] †14. maj 1682, 78 år gl. »Gud give dem samptligen [en glædelig opstandelse].« Sidstnævnte flertalsform kunne måske tyde på, at Doretes mand, sognepræst Jens Olesen Varde, †1693, ligeledes var begravet under stenen. - Fragmentet, 56x 92x5 cm, er af grå kalksten med profileret ramme og ovalt skriftfelt indrammet af laurbærblade. Indskriften står med fordybede, let sjuskede versaler. Fragmentet var 1969 anbragt ved Frijsenborgs godskontor, op ad østlængens vestmur.

3) (Jfr. fig. 11), o. 1777, over Iohan Christian Busch, fordum forvalter på Frijsenborg, f. i Horsens [1.nov.][71] 1739 »af de beste(!) forældre«, Mathias Busch og mad. C. E. Busch. »Paa videnskabernes bane tænkte han at finde sin lykke, men forsynets tanker vare ikke som hans, bondens talsmand skulde han være, og arbeijsomheds (!) hjelp den var hans og med sand ære i 9 aar for Bygholms gods. 1773 kaldes han til forvalter paa Frijsenborg, kun 4 aar var han her herskabets øye og bondens stytte (!). D. 24. martii 1777 døde han savnet af de store og begrædt af de smaae.« Afsluttende gravvers:

»Lad død og grav og tid
fortære hvad de vil
dog deres graadighed
skal skaane mandens ære
endog naar denne steen
er ikke mere til
skal tvende godser dog
hans dyders vidner være.«

Grå kalksten, 139x87 cm, med profileret kant, hvis inderste led er tværriflet. Indskriftens fordybede versaler indrammes af oval laurbærkrans, i stenens øvre hjørner er fligede treblade, i de nedre henholdsvis le over timeglas og blækhus med fjerpen, begge dele lagt over knogle, og symboliserende døden og formodentlig afdødes timelige beskæftigelse. Antagelig 1879[4] indsat i tilmuringen af kirkens nordportal.

4) (Fig. 49), o. 1786, over forvalter Niels Basse, +1786. »Her giemmes støv hytten for den aan(!), som egte dyder aulede og til dødeliges første rang hævede, Niels Basse, Frijsenborgs forvalter«, *21. nov. 1740, +20. maj 1786. Grovkornet, grå granit med røde strejf, 144,5x59,5 cm, indskriften med fordybede, let kluntede

versaler. - Stenen er rektangulær, med konkavt afskårne hjørner og profileret kant, hvorover skriftfeltet hæver sig følgende stenens form. Indsat i tårnets sydmur.

5) (Fig. 46), o. 1792, over I[ens] Lass[en] Høeg, sognepræst for Hammel, [Voldbye] og Sale menigheder, *9. juni 1721, fader til ni børn, [†14. febr.] 1792, i sit alders 71 og embedes 35 år, og madam E[lse] K[irstine] Liihme, *1[4] maj 17[27] i [Hammel] præstegård [af] Otto Chris[tian] Liihme, provst over [Gjern herred og sogne]præst for Hammel p. r., og Ed[el Andersdatter] Taustrup, [gift 1753 lykkelig i 29 års] ægteskab, †[2]6. jan. 1782.[72] Mindet sat af taknemmelige børn. - Lysgrå kalksten, 178x121,5 cm, den ret nedslidte indskrift med fordybede versaler, navnene dog med kursiv. Inden for en kraftigprofileret ramme har stenen en reliefudsmykning omkring det hævede skriftfelt, med let kartoucheformede, konkave hjørner. Oven over skriftfeltet et vinget timeglas, nedenunder et primitivt kranium over korslagte knogler samt et bånd. I hjørnerne ses let draperiklædte personer, alle orienteret mod stenens midte og holdende forskellige landbrugsredskaber, foroven hakke(?) og spade, forneden kornsegl; den fjerde er påklædt, bærer hat og holder hænderne ved en flammende vase(?). Muligvis fra billedhuggeren Jens Hiernøes værksted i Horsens.[73] Indsat i tårnets nordmur.

†*Gravkrypt* fra o. 1600, men tidligst omtalt 1661,[74] indrettet for Valdemar Parsberg til Jernit og hans familie under korets østligste fag (jfr. s. 3450 og fig. 5). Det rektangulære gravrum, muret af munkesten og rå granit og overdækket af et fladbuet tøndehvælv, havde adgang ad en firetrinstrappe overdækket af en trælem[75] delvis under gjordbuen mellem de to korfag. Ved en istandsættelse 1889[4] blev et lufthul tilmuret og et nyt gennembrudt mod nord; samtidig blev lagt nyt gulv. 1897[26] blev gravkrypten omdannet til fyrrum.

I rummet henstod oprindelig fire †*kister* for Valdemar Parsberg †1607 ell. 1608, hans hustru Ide Lykke, †1618 og deres to børn Verner Parsberg †1586 og Beate Parsberg †1593 (jfr. epitaf nr. 1 og gravsten nr. 1). 1897[26] blev resterne af ligene samlet i en egetræskiste,[76] der anbragtes i Frijsernes gravkapel, hvorfra den er fjernet.

Fig. 50. Gitterværksportal fra o. 1780 til Frijsernes gravkapel (s. 3479). NE fot. 1989. - *Lattice screen from c. 1780 into the sepulchral chapel of the Frijs family.*

Gravkapellet for medlemmer af slægten Frijs til Frijsenborg (jfr. s. 3451) er indrettet 1738 af grev Christian Friis efter ægtefællen, Øllegaard Gersdorffs død 1734. Adgangen til kapellet er gennem korets østmur ad en gitterværksportal antagelig fra o. 1780 og en fyldingsportal fra 1881.[4] Den *dobbeltfløjede gitterværksportal* (fig. 50), udført i træ, har svunget profilgesims kronet af skårne trævaser[77] anbragt både over den kannelerede midtstolpe og de tilsvarende yderstolper. Imellem vaserne små kugler. Gitteret har forneden et parti med krydsende stave omkring midtoval i Louis-seize ramme og på stolpernes baser riflede cirkelskiver. Gitterets øvre parti har mellem de lodrette stave liljeagtige ornamenter både ved gesims, fodliste og midtpå. I hver af

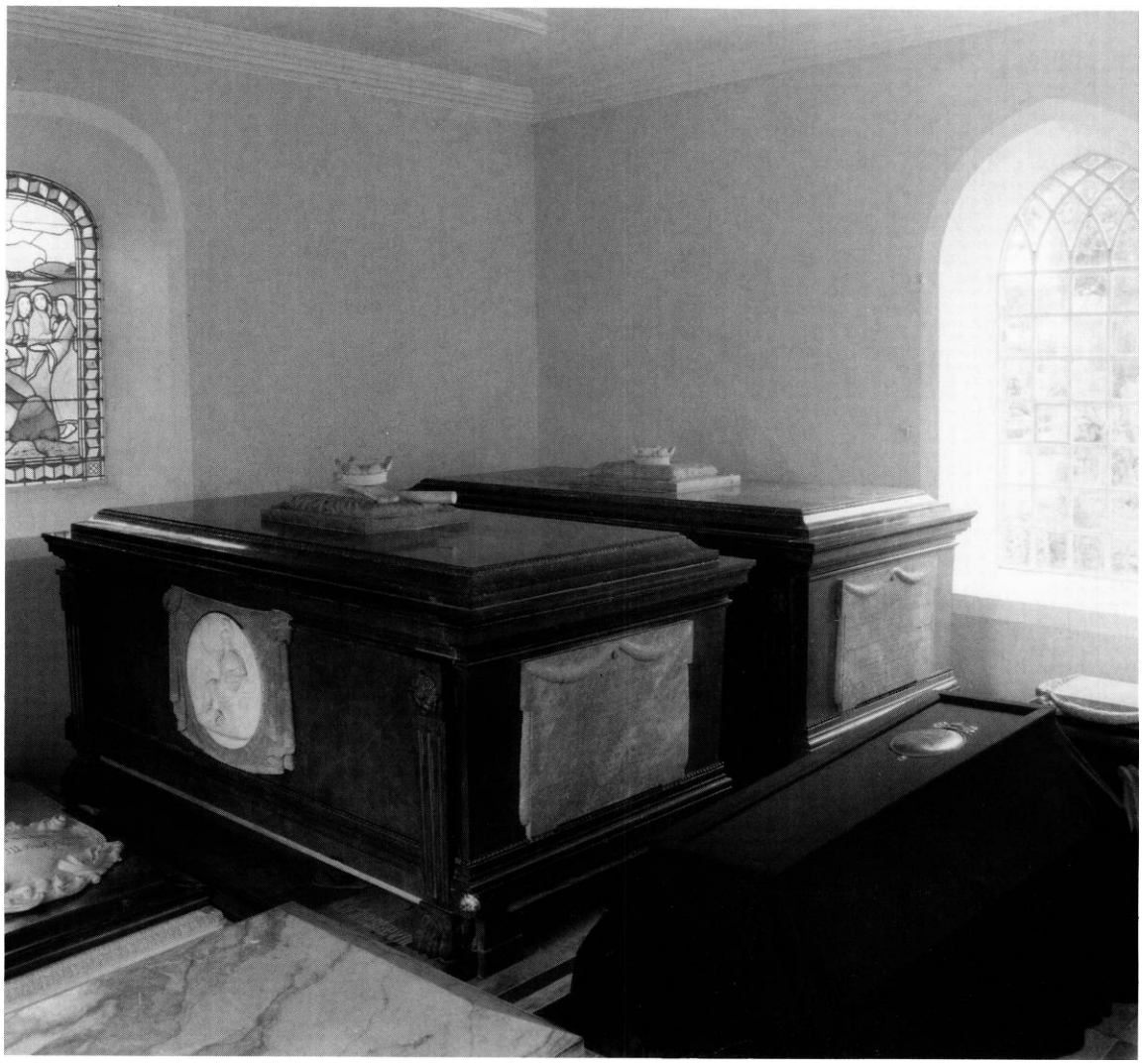

Fig. 51. Frijsenborgs gravkapel med sarkofager nr. 7 og 8, udført af C. F. Stanley, og kisten, nr. 9 (s. 3480 f.). NE fot. 1989. - *The sepulchral chapel of the Frijs family with sarcophagi nos.* 7 *and 8 by C. F. Stanley and coffin no. 9.*

fløjene er foroven anbragt et ovalfelt indrammet af palmegrene, formodentlig oprindelig beregnet til en malet indskrift, midtpå er indflettet et stort, kronet monogram, mod nord »E W F« for Erhardt Wedel Frijs og mod syd »C S F« for hans hustru Christine Sophie Frijs (jfr. sarkofager nr. 7 og 8). Gitteret[4] er nu malet brunsort, kroner og monogrammer gulbrune; 1891 blev gitteret egetræsmalet, 1905 istandsat og malet.[8]

I kapellet er i tidens løb henstillet otte marmorsarkofager og én trækiste, men anbragt således, at ægteparrenes sarkofager står ved siden af hinanden. Tilsammen fylder de store monumenter så meget i rummet, at der kun er ringe mulighed for, at sarkofagerne og deres ornamenter kommer til deres ret.

De *bisatte* er ifølge indskrifterne:[78] Grev Christian Friis tl763 (nr. 3), hans hustru Øllegaard Gersdorf †1734 (nr. 1) og tre af deres døtre (med familie). Den ældste, og arving til grevskabet, Christine Sophie Wedel Frijs vl789 (nr. 8), hendes ægtefælle grev Erhardt Wedel Frijs †1786

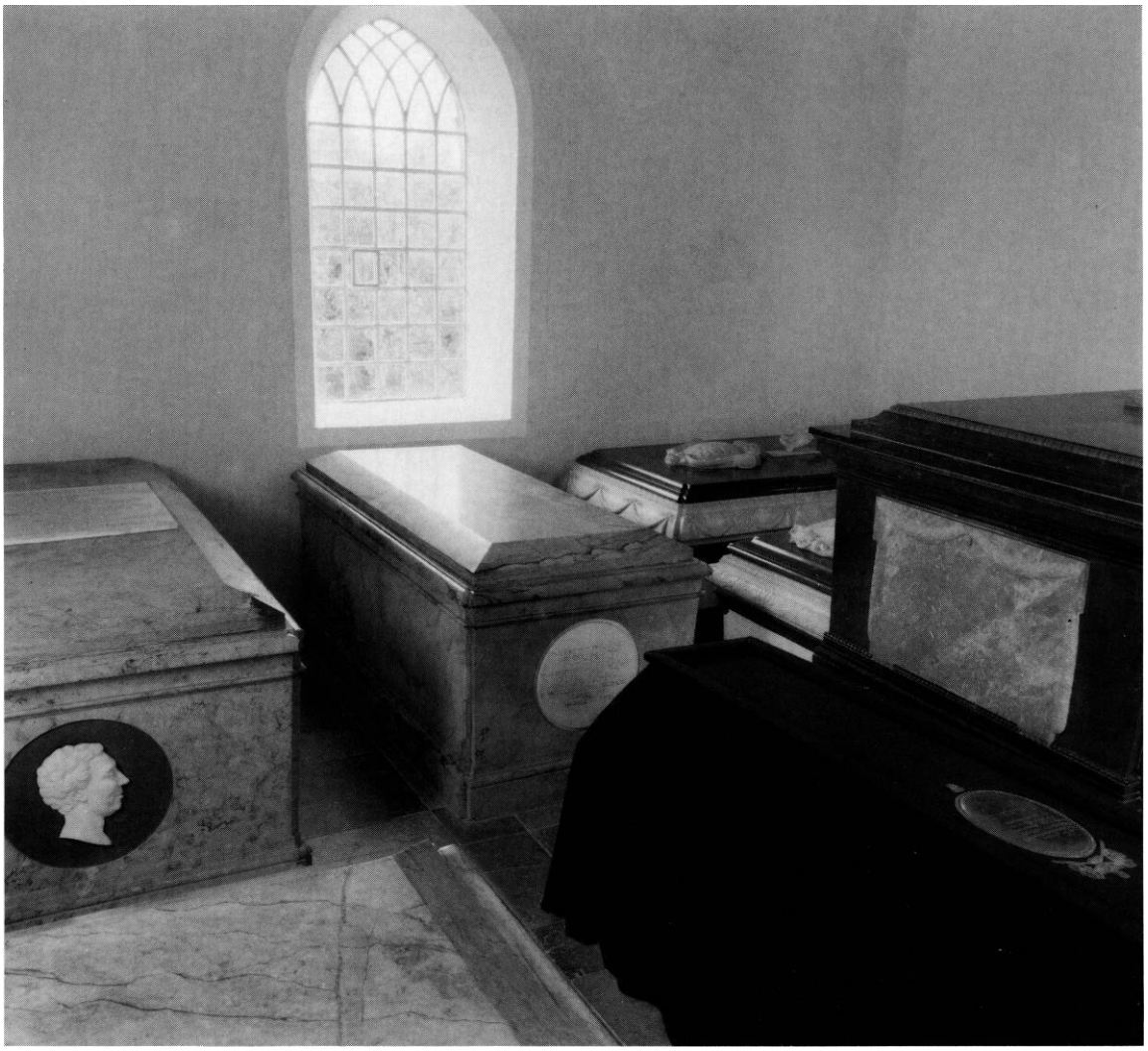
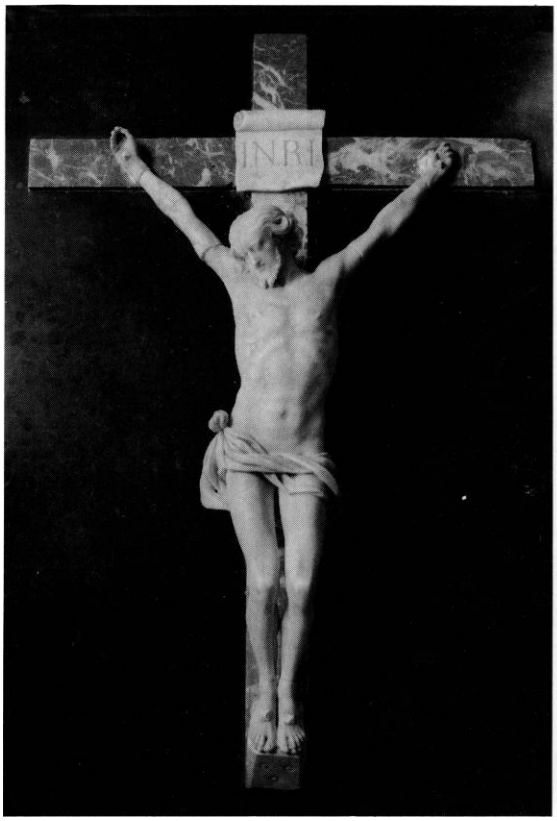

Fig. 52. Frijsenborgs gravkapel med sarkofagerne (fra venstre) nr. 6, 5, 3, 1, 7 og kiste nr. 9 (s. 3481 ff.). NE fot. 1989. - *The sepulchral chapel of the Frijs family with sarcophagi (from the left) nos. 6, 5, 3, 1, 1 and coffien no. 9.*

(nr. 7) og deres datter Christiane Sophie Wedel Frijs †1746 (nr. 2). Elisabeth Sophie Frijs-Desmercieres †1799 (nr. 9). Endvidere Birgitta Christiana Gram †1775 (nr. 5), hendes ægtefælle Carl Christian von Gram †1780 (nr. 6) og deres søn Christian Friderich von Gram †1768 (nr. 4).

1) Mellem 1734 og 1738 (jfr. fig. 52). »Øllegaard Gerstorf, FrVe GreVInDe Friis bortsoV SaLIg I Herren Den TrettenDe IVLII, I FranCfVrt.« Dødsdatoen 13. juli 1734 er skjult i indskriften, en såkaldt logogrif.[79] Trapezformet sarkofag af sort og hvidt marmor, 78 cm høj, 215x108-90 cm (målt ved gulvet). Over et profileret fodstykke har de let skrå sider indfældede, hvide marmorplader. Det kraftigt profilerede låg, der forkrøpper midt på hver langside og ved hjørnerne, fremhæves af en stor vulst med øvre karnisled udført i hvidt marmor (fig. 56). Den er prydet af et reliefhugget, sløjfeophængt draperi med foranstillet spejlmonogram »ØG«, samt akantusblade på karnissen. På hver langside er anbragt en stor kartouche i hvid marmor med

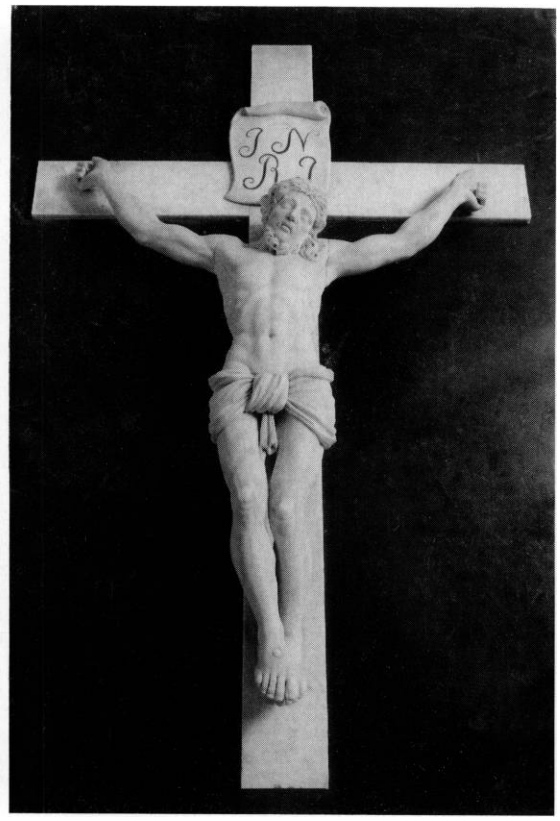

Fig. 53-54. Krucifikser fra sarkofagerne nr. 1, mellem 1734 og 1738, og nr. 3, o. 1763 (s. 3481 ff.). NE fot. 1989. - *Crucifixes from the sarcophagi no. 1, 1734-38, and no. 3, c. 1763.*

Gersdorfs våben og hjelmtegn, et flot, tredelt akantusblad, der breder sig ud foroven. På det flade lågs hovedende ligger et rødmarmoreret kors med en hvid marmor Kristusfigur (fig. 53), 64 cm høj; arme og hænder nu stærkt beskadigede. Herunder *kistepladen* (fig. 60), en hvælvet kartouche afhvidt marmor, 63x68 cm, med fordybet, sort indskrift med store skønskriftsbogstaver og kursiv.

Sarkofagen opstillet ved østvæggen som nr. 2 fra nord.

2) Efter 1746[80] (fig. 57). Christiane Sophie Wedel Friis, †1746. Indskrift med fordybet kursiv (navnet med versaler) på sarkofagens låg: »Stoert kand blive lidet, / Men godt, i hvor lidet, / Bliver altiid Stoerdt, / Det haver man vildet erindre / Sig Selv og andre om / Ved, den Høy= Velbaarne Comtesse / Christiane Sophie Wedel Friis, / Som / Fra d. 20.Julii 1745, / Til d. 28. Febr. 1746, / En liden Tiid / Var en forgiængelig Lillie i Dalene / Men nu er et Rodfæst Træ / I det Himmelske Paradiis, / Til Ævig Tiid / Formedelst / Christum Saliggiøreren / og / Verdens Frelsere.« Sarkofagen, der står på en 20 cm høj plint, er udført i sort marmor med ornamenter i hvidt marmor. Den er 62 cm høj incl. de fire store dyrefødder, 130 cm lang og 72 cm bred. Hulstavprofileret fodliste og lige, glatte sider og låg, der er skråt affaset over platte og vulst. Låget støttes på de skråt afskårne hjørner af indfældede, kannelerede volutstykker med lille akantusblad. På den ene langside ses afdødes hvide marmorvåbenskjold på en dobbeltvolutformet rygplade, hvorpå er ophængt en lidt plump, båndomvunden laurbærfeston; øverst en grevekrone, hvis læderede takker er repareret med gips. Fra vægsidens skjold kan skelnes et monogram, hvori indgår i hvert fald »C« og

Fig. 55. Udsnit af dekoration på sarkofag nr. 3 for grev Christian Friis, +1763 (s. 3485). NE fot. 1989. - *Section of decoration on sarcophague no. 3 to Count Christian Friis, died 1763.*

Fig. 56. Udsnit af dekoration på sarkofag nr. 1 for Øllegaard Gersdorf, +1734 (s. 3481). NE fot. 1989. - *Section of decoration on sarcophague no. 1 to Øllegaard Gersdorf, died 1734.*

Fig. 57. Sarkofag nr. 2 for Christiane Sophie Wedel Friis, tl746 (s. 3482). NE fot. 1989. - *Sarcophague no. 2 to Christiane Sophie Wedel Friis, died 1746.*

»W«. På lågets skråfas ligger egebladsfestoner med agern, fæstnet på hjørnerne med bånd og knap og midtpå sluttet til et kvindehoved med midtdelt hår samt hovedklæde. Kun mærker ses efter vægsidens nu forsvundne lågornamenter. Opstillet midtfor ved sydvæggen.

3) O.1763. Christian Friis, greve til grevskabet Friissenborg(!), * 28. jan. 1691, ridder af elefanten, geheimekonferensråd, generalløjtnant af kavalleriet og kammerherre, »Velsignet, ved sin Rare Grevinde / Frue Øllegaard af Gersdorf / Med 5 Høystelskede Comtesser«, †22. juni 1763,

Fig. 58. Portrætmedaljon, udført af C. F. Stanley, for Carl Christian von Gram, 11780 (s. 3485). NE fot. 1989. - *Portrait medallion made by C. F. Stanley to Carl Christian von Gram, died 1780.*

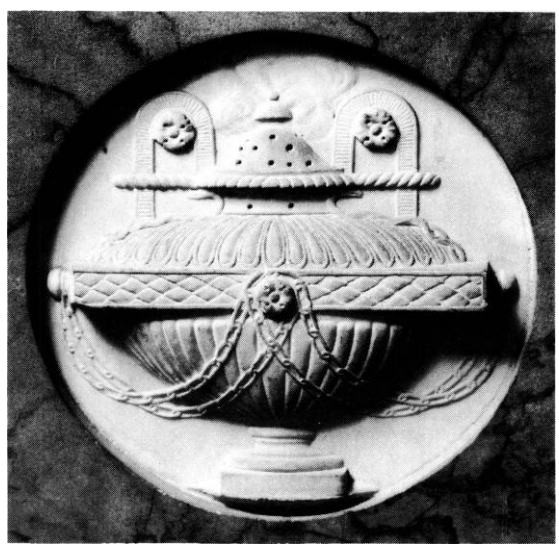

Fig. 59. Medaljon med røgelsekar på sarkofag nr. 7, udført af C. F. Stanley, for grev Erhardt Wedel Frijs (s. 3487). NE fot. 1989. - *Medallion depicting a censer, made by C. F. Stanley for sarcophague no.* 7.

72 år, 5 måneder og 4 dage gl. Sarkofagen, af sort og hvidt marmor, 92 cm højx246xl27 cm, efterligner i store træk ægtefællens sarkofag (nr. 1), men er afvigende i alle detaljer. Sidernes rektangulære hvide og blåårede marmorplader fremtræder ophøjede. Lågvulstens kraftigere reliefudsmykning består af laurbærfestoner båndophængt på knap, tre for hver kortende, på langsiderne derimod to og to hvorimellem et spejlmonogram »CF« (fig. 55). På langsidernes forkrøppede midtparti er anbragt en stor, hvid marmorkartouche med det grevekronede Friis-våben indrammet af kraftige volutter. Låget har samme udsmykning som nr. 1, men den 71 cm høje Kristusfigur (fig. 54) i anden udformning og materiale: hvidt marmor. *Kistepladen* (fig. 61), 68x55 cm, har en fordybet, sortindlagt indskrift med kursiv, navnene med versaler. Opstillet ved østvæggen, længst mod nord.

4) Efter 1768.[80] Christian Friderich von Gram, ridder af Dannebrog, kammerherre samt hof- og stiftsjægermester, *11.juni 1737, †27.okt. 1768; gift 22. maj 1761 med grevinde Reventlau Friderica Louisa. Sarkofag af grå, brunflammet marmor, 97,5 cm højx246xl20 cm, en ved sin størrelse og enkelhed fornemtvirkende marmorblok. Spinkelt fodprofil og let skrå sider med øvre fladrundstav. Herpå hviler det store, flade låg, med affasede sider. Eneste dekoration er kortendernes ovale, hvide marmorplader. Hovedendens (mod midtgangen) er en *skriftplade,* 55x47,5 cm, med øvre volutter, hvis indskrift står med fordybede, sortmalede versaler. Den modstillede plade (nu utilgængelig, ind mod væggen) har et hjelmet Gram-våben. Opstillet i kapellets sydvesthjørne.

5) O.1780(?) (jfr. fig. 52), formodentlig udført af billedhuggeren C. F. Stanley (jfr. nr. 6). Birgitta Christiana Gram, født grevinde af Frijs 22. juli 1715, gift med Carl Christian Gram, ridder af elefanten, geheime- og konferensråd, kammerherre og »oberiægermester i aaret 1733«, †5. juli 1775. Sarkofagen, der i helhedsvirkning svarer til nr. 4, men med afvigende detaljer, er af gråt, sort-brunflammet marmor, 102 cm højx229xl03 cm. Et lavt, glat sokkelparti har en øvre profilering svarende til den på nr. 4,

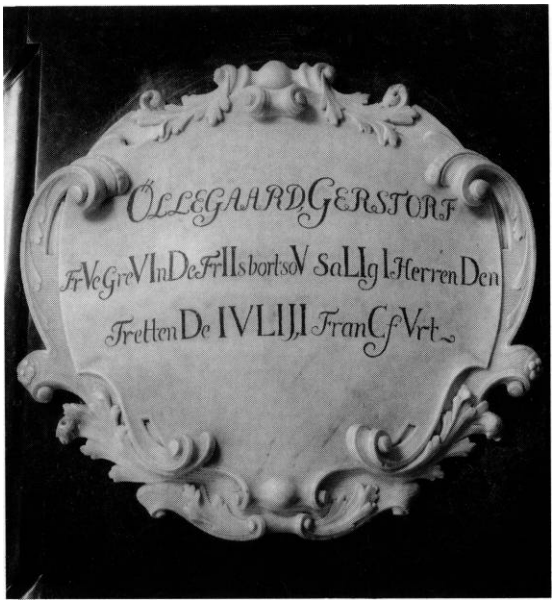

Fig. 60. Marmorplade, nr. 1, over Øllegaard Gersdorf, †1734 (s. 3481). NE fot. 1989. - *Marble slab, no. 1, marking the grave of Øllegaard Gersdorf, died 1734.*

Fig. 61. Indskriftsplade på sarkofag nr. 3 over grev Christian Frijs, †1763 (s. 3485). - *Inscribed tablet on sarcophague no. 3 to Count Christian Frijs, died 1763.*

Fig. 62. Indskrift på sarkofag nr. 8 over Christine Sophie Wedel Frijs ti789 (s. 3489). NE fot. 1989. - *Inscription on sarcophague no. 8 to Christine Sophie Wedel Frijs, died 1787.*

men siderne har en mindre skrå hældning, og øvre profil er helt anderledes: kvartrundstav, der markerer underkanten af en glat frise, herover afrundet led og lav platte. Det flade låg svarer til nr. 4. Den cirkulære *skriftplade,* af hvidt marmor, 45,5 cm i tvm., er indfældet i sarkofagens hovedende. Inden for en forsænket kant står den fordybede indskrift med sortmalede versaler. Fodenden har en tilsvarende plade med det kronede alliancevåben for Friis og Gram.

For Stanley som ophavsmand til sarkofagen taler dels det anvendte marmor, form og profiler svarende til nr. 6, dels de indkøb af marmor fra Frederikskirkens restlager,[81] som han foretog i årene 1776-80 ligesom i forbindelse med nr. 6. - Opstillet ved nordvæggen ud for vinduet.

6) O.1780 (jfr. fig. 52), udført af billedhuggeren C. F. Stanley. »Her hviiler jordens deel af den salige hr. Carl Christian von Gram, ridder af elefanten, geheime conference raad og ober=iægermester, fød 1703 den 28. julii af den af sine konger saa vel, og saa billig, yndede hr. Friderich von Gram, ridder af elefanten, geheimeraad og oberiægermester og frue Henriette de Chevsses. Foreenet i ægteskab 1733 med frue Birgitte Christiane, comtesse af Friis, som af Gud blev kaldet fra ham 1775, den 4. julii, men fødde ham een søn og tvende døttre: salig hr. Christian Friderich Gram, ridder og hofiægermester, frue Sophie Magdalene Gram, salig hr. geheime conferenceraad og iustitiarius i høyeste ræt, baron lens Kragh Iuell Wind ridder, hans efterleverske, og salig frue Øllegaard Gram, gift med hr. Wolfveit von Reitzenstein, ridder af elefanten, geheime conferenceraad og ober hofmester ved Sorøe ridderlige academie. Selv forlod han verden 1780 den 25. januarii i sit trediesindstyvende embeds=aar: store dyder vare ham saa got som naturlige, stille og usminket gudsfrygt, følsomt hierte, indsigtsfuld nidkiærhed i hans kald, op-

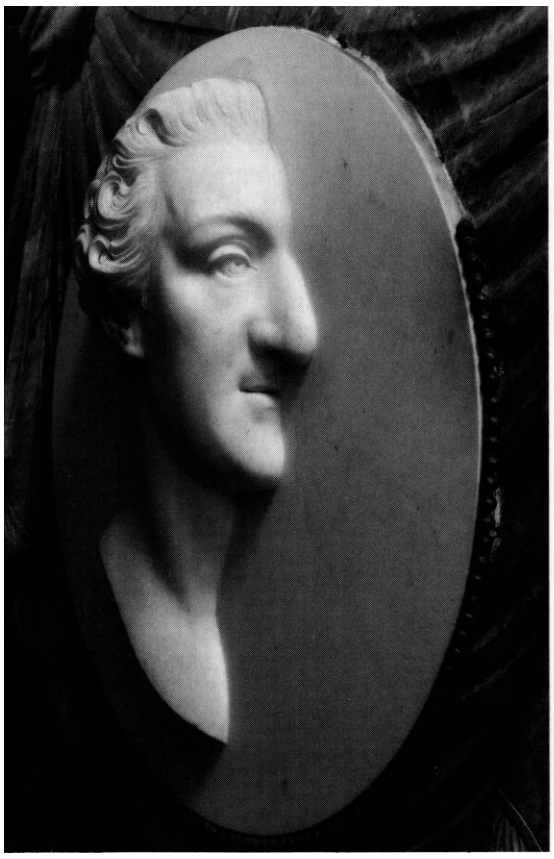
Fig. 63. Medaljon med »Kærlighed til Fædrelandet«, fra sarkofag nr. 7, udført af C. F. Stanley (s. 3488). NE fot. 1989. - *Medallion symbolising »Love of the Fatherland« on sarcophag no. 1, made by C. F. Stanley.*

rigtig, ia uryggelig trofasthed, ædel og elskverdig omgang, der giorde hans huus saa behageligt, endog, landet til ære, for fremmede. Nu har han da og fundet alting efter sit sind, ønske, og tænkemaade som christen, undersaat, borger, huusfader og ven, i de himmelske boliger.« Indskriften forfattet af Bolle Luxdorph.[82]

Sarkofag af norsk marmor, samme art som nr. 5 og med samme form og profileringer, 103 cm højx254xl28 cm. På låget ligger den rektangulære *skrifttavle* af hvidt marmor, 78,5x86 cm, indskriften med fordybede, sortmalede versaler. På sarkofagens hovedende et fordybet cirkelfelt med en hvid marmor *portrætmedaljon* (fig. 58) af afdøde, 34 cm høj. På fodenden ligeledes et cirkelfelt med et hvidt marmorvåben for Gram, omsluttet af volutter. Sarkofagen er sandsynligvis udført af billedhuggeren C. F. Stanley, der 25. maj 1780, efter ansøgning, fik kgl. tilladelse til at købe 100 fod^3 norsk marmor, til et monument over salig geheimeråd og overjægermester von Gram, af Frederikskirkens forråd[83] (jfr. DK Kbh. By 5, s. 574) efter opgivelsen af kirkebyggeriet. Opstillet i kapellets nordvesthjørne.

7) Udført mellem 1769 og 1778 for grev Erhardt Wedel Frijs, †1786, af C. F. Stanley[82] sammen med den ganske tilsvarende sarkofag nr. 8. Indskrift over Erhardt, greve af Wedel Frijs, ridder af elefanten, geheime-konferensråd, generalløjtnant af kavalleriet og kammerherre, *22.juli 1710, formælet 1744 med Christine Sophie Frijs, grevinde til Frijsenborg, »og blev ved hende fader til en datter Christiane Sophie af Wedel Frijs, der tiidlig forloed dette tiimelige, nemlig i aaret 1746, og selv fulgte han hende efter ind i ævigheden den •«.[11] Afsluttende, religiøst vers.

Sarkofagen hviler på et aftrappet podium af gråblåt marmor, 45,5 cm højtx278xl50 cm. Yderst ved enderne af hver langside er indfældet

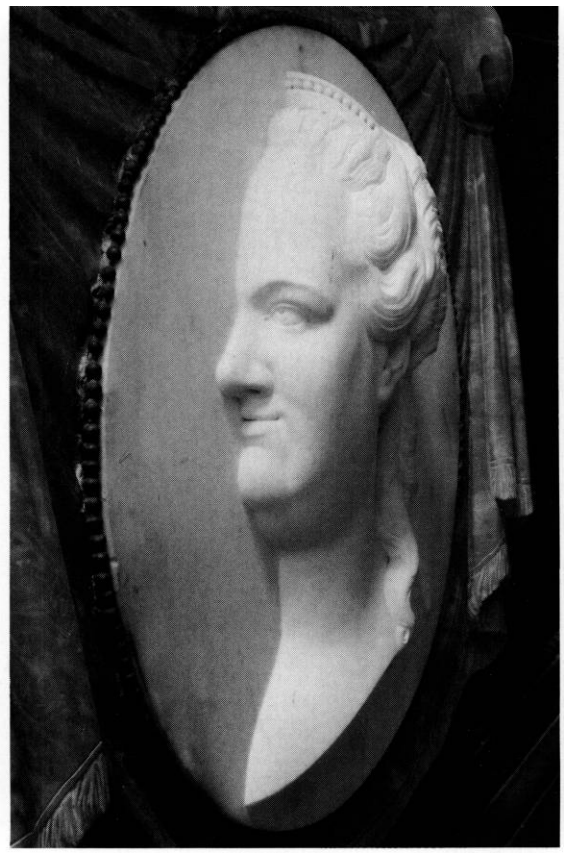

Fig. 64-65. Portrætmedaljoner, udført af C. F. Stanley til sarkofagerne nr. 7 og 8 for grev Erhardt Wedel Frijs og hans hustru Christine Sophie Wedel Frijs (jfr. fig. 51) (s. 3489 f.). - *Portrait medallions executed by C. F. Stanley for sarcophagi nos. 7 and 8 of Count Erhardt Wedel Frijs, and his wife, Christine Sophie Wedel Frijs, cf. fig. 51.*

en cirkulær, hvid marmorplade, 26,5 cm i tvm., med et relief af et røgelsekar (fig. 59), inspireret af antik gravkult.[84] Selve sarkofagen, af sort, blågråflammet marmor med relieffer i hvidt marmor, 102 cm høj[85]x250xl25 cm, står på 20 cm høje, hjørneknækkede konsoller, der mod ydersiderne bærer metalstøbte løvepoter. Disse afslutter langsidernes yderpilastre, der har metalstøbte kannelurer og øvre roset. Spinkle perlelister af metal ses over de enkle fod- og gesimsprofiler, ligesom det lave og flade lågs øvre profilled kantes af metalbladlister. På låget ligger en gråblå, rektangulær marmorplatte, med en fint ciseleret, lysere grå pude med kvaster, hvorpå hviler de grevelige regalier, krone, stav og skede, i hvidt marmor.[86] På hovedenden er anbragt en gråblå *skrifttavle,* 53,5x79,5 cm (jfr. fig. 51), med ophængte laurbærfestoner og indskrift med fordybede, gyldne versaler. På fodenden en tilsvarende tavle, hvorpå en cirkulær, 48 cm i tvm. stor, hvid plade, i bladramme, med det kronede Friis våben med løver som skjoldholdere. Dette flankeres af nedadvendte, brændende fakler. På hver af de svagt skrå langsider er gråblå draperiophæng som baggrund for hvide cirkelmedaljoner, 46,5 cm i tvm., indrammet af spinkel perlestav af metal (nu defekte). På venstre langside (set fra hovedenden) et relief (fig. 63), af en siddende kriger, der med to kranse i den ene hånd støtter sig til skjold og sværd, den anden rakt frem mod røgskyer; ved fødderne ligger: pilekogger, hjelm og fasces, en allegori af Kærlighed til Fædrelandet[87] (en pendant til relieffet på hustruens sarkofag). På højre

langside, og med tilsvarende pendant til hustruens sarkofag (fig. 64), ses et portrætrelief af greven.[88] - Til de to sarkofager, formodentlig bestilt af grev Erhardt, er leveret tegninger af relieffer og portrætter, udført af Stanley, der har udstillet dem på »Salonen« 1778.[89]

8) Udført mellem 1769 og 1778 (jfr. fig. 51) sammen med nr. 7, af C. F. Stanley, over Christine Sophie Wedel Frijs, grevinde til Frijsenborg, *21.jan. 1713, »intraaede i ægteskab« 1744 med Erhardt greve af Wedel, ridder af elefanten, geheimekonferensråd, generalløjtnant af kavalleriet og kammerherre, blev moder til en datter Christiane Sophie af Wedel Frijs, »som endnu ung, loed af at leve i aaret 1746(!), og selv forloed hun werden den •« (+1789). Afsluttende vers om dommedag og opstandelse.

Sarkofagen er af samme materiale, mål og udseende som ægtefællens, nr. 7. Hovedendens tilsvarende *skrifttavle* (fig. 62) måler 52x72 cm. På låget bærer puden blot den ottetakkede grevekrone. Langsidernes relieffer er pendanter til nr. 7: ydersiden med et allegorisk relief: Kærlighed til Dyd,[90] et vinget, draperiklædt barn med blomsterkrans om håret og tre laurbærkranse i hænderne, stående støttet til en søjle. På modstående side grevindens portrætmedaljon (fig. 65). Opstillet i kapellets sydøsthjørne.

9) O.1799 (jfr. fig. 51). Kiste for geheimekonferensrådinde Elisabeth Sophie, grevinde af Frijs-Desmercieres, *1. maj 1714, †18. juni 1799. Sortmalet fyrretræskiste, 68 cm højx198x67 cm, beklædt med brungult fløjl. De skrå sider er inddelt i felter, der på langsiderne flankerer et cirkelfelt. Låget har stærkt hulede sider mellem platter; bærehanke af tov. Kisten er dækket af et løst henlagt, nyere mørkeblåt klæde, hvorpå ligger den svagt hvælvede, ovale *kisteplade* (fig. 66), af bly, indrammet af perlestav, 31x22 cm. Indskrift med fordybet kursiv. Over pladen er anbragt et blyornament, en brændende olielampe flankeret af skyer og smykket med bladranke, der til siderne falder ned på krydsende stave bag vasen. Under kistepladen et lille, støbt kvindehoved med halsklæde. Opstillet midt i kapellet.

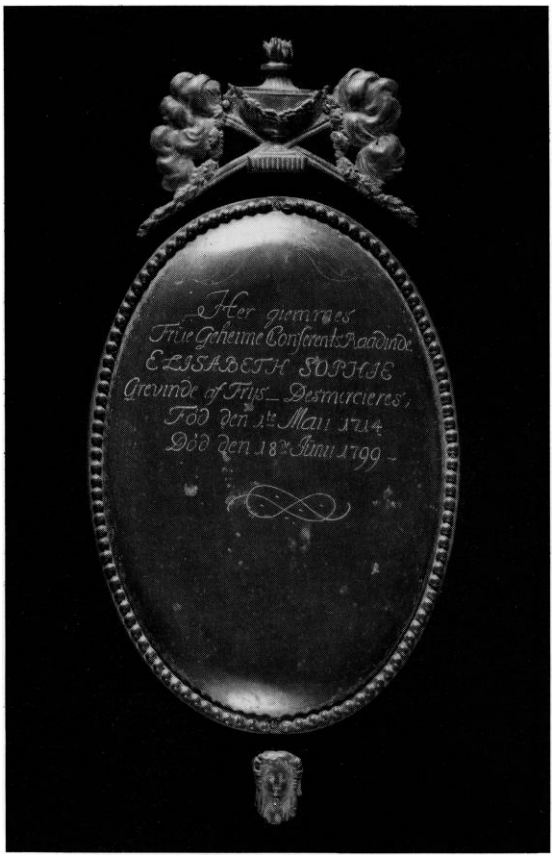

Fig. 66. Kisteplade, nr. 9, for Elisabeth Sophie grevinde af Frijs-Desmercieres, †1799 (s. 3489). - *Coffin plate, no. 9, commemorating Elisabeth Sophie, Countess of Frijs-Desmercieres, died 1799.*

Kirkegardsmonumenter. 1) (Fig. 67), o. 1805-06, over »Lægen, Velgjøreren, den i alt saa Udmærkede Iohann Christian Bredefeld«, *5. aug. 1741 (fejl for 15. aug. 1740).[91] »Efter 34 Aars Utrættede Virksomhed« †14. marts 1804. »Hans Udødelige Navn fortjerner Eftermæle / derfor skal dette Sorgens Echo - denne Sten / altid sige os - gjentage for vore Børn / at han, der fortjente meget - fik intet af os / uden vor Tak - vor Kjerlighed.« På modstående side: »Højagtelses og Taknemmeligheds Minde / af Grevskabet Frijsenborgs Geistlige / og Verslige(!) Beboere, / samt Veltænkende Fremmede, / og Ejeren / Krag Iuel Wind Frijs.«

Det nyklassicistiske gravmæle af hvidt marmor, 113,5 cm højt, består af en aftrappet sokkel, hvorpå er rejst en rektangulær blok, med øvre, fremspringende, glat plade, frise med krydsende grene i relief, af hvidt marmor, og

Fig. 67. Kirkegårdsmonument nr. 1 over lægen Johann Christian Bredefeld, †1804 (s. 3489). NE fot. 1989. - *Churchyard monument no. 1 over the grave of Physician Johann Christian Bredefeld, died 1804.*

kronet af overgribende, buet gavl. Herpå en metalsommerfugl, symbol på den flygtende sjæl. I et forsænket buefelt forneden ses et hvidt marmorrelief med en fremstilling af en taske og forskellige kirurgiske instrumenter under to hænder, der mødes ved en øjenoperation, alt henvisende til lægens virksomhed. Indskriften, der er forfattet af grevinde Sofie Magdalene v. Gram, står med fordybet, sortmalet kursiv på begge sider af gravmælet. Dette er skænket af ovennævnte grevinde, hvorimod den oprindelige indhegning, et oliemalet †egetræsstakit, var bekostet af grevskabets beboere.[92] Stakittet er 1842 afløst af de otte nu stående granitborner, hvorimellem er ophængt dobbelte jernringkæder. Den afdøde blev indsat i en muret grav med hvælving på kirkegårdens nordre del.

2) (Fig. 68), o. 1851, over »Menneskevennen Nicolai Peter Schøler,[93] født i Flaut Osby Sogn ved Haderslev d. 9. Marts 1772, i 54 Aar Sognedegn for Hammel, Voldby og Søby Menigheder, efter et virksomt daadrigt Liv død i Hammel d. 29. April 1851. Han var en kjærlig Raadgiver for Mange, en sand Christelig Trøster og Velgjører for Betrængte og Lidende.« - Stele af hvidt marmor, på cementsokkel, afsluttet af buet gavl kronet af marmorkors; i alt 123 cm høj. Foroven et forsænket, cirkulært felt med egekrans omkring lille stjerne, på hver langside en leddelt fakkelstav. Fordybet, sortmalet indskrift med antikva. På kirkegårdens nordre del.

En *gravlund* for den grevelige familie er i 1800rnes begyndelse anlagt på en bakke i den østlige del af skoven Dyrehaven. En indhegning med mur og gitter er etableret 1913 efter forslag af arkitekt A. Høeg-Hansen. På den store gravhøj, der bl.a. rummer medlemmer af slægten Krag-Juel-Vind-Frijs, er sat et mindesmærke over greve Jens Christian, †1860 og hans hustru, Henriette von und zu Inn- und Knyphausen, †1866.[94]

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Præstearkiv: Hammel-Voldby-Søby. Div. dokumenter 1805-1908 (C 390 B-61). *Frijsenborg godsarkiv, Hammel:* Fr. IIIs skøde på gods 25/9 1661 (Pergamenter æske 6). Skifte 1763 (Nr. 143). Syn over grevskabet efter Mogens Friis 1675 (Nr. 266). - *Ved embedet:* Syns-protokol 1862f. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrifter: R. H. Kruse: Nørre Jyllands Mærkværdigheder II, 1852, s. 49 (runesten). F.Uldall: Om de danske Landsbykirker I, 1871, s. 282. - Præsteindb. 1890 (gravminder). Indberetninger ved F. Uldall: Beskrivelse af kirkerne i Gjern Herred Århus Amt, 1899, s. lf., Chr. Axel Jensen (usign.) 1903 (gravsten), Einar V.Jensen 1939 (inventar), Georg N. Kristiansen 1955 (inventar), 1974-75 (epitaf), Erik Moltke 1948 (kiste) 1960 (gravsten), Stig Hornshøj-Møller 1969 (*gravsten), Bent Exner 1977 (forslag til kors og alterudsmykning), Mogens Larsen 1981 (murværk, inventar, sarkofager, varmeanlæg), Karsten Larsen 1989 (inventar og gravminder), Vibeke Michelsen og Marianne Linnée Nielsen 1989 (inventar og gravminder).

Notebøger. NM2: S.Abildgaard IX, 1771, s. 37f. (stolestader, gravsten). N. L. Høyen IX, s. 26 (epitaf,

døbefont, tympanon). Poul Nørlund IX, [1925], s. 55-107 (bygning, inventar og gravminder).

Tegninger og opmålinger. NM2: Tegning af gravsten ved S. Abildgaard [1771]. Runesten ved R. H. Kruse, udat. Skitser af inventar, forslag til døbefont af H.J. Holm, udat. Tegning af epitaf, ukendt, udat. Farvelagte opmålinger og tegning vedr. portaler ved J. Magnus-Petersen 1873. Tympanon ved J. B. Løffler 1881. Omfattende sæt opmålinger ved Aksel Skov 1953 og projekt til stolestader 1954.

LA Vib. Tegninger vedr. kirkegård, bygning og inventar, hovedsageligt af Christen Kiilsgaard og V. Th. Walther (755).

Kgl. bygningsinsp. Århus: Korrespondance og tegninger siden 1927.

Lokalhist. Saml. Hammel: Ældre fotografier m.v.

Litteratur: MeddÅSt. 1966, s. 63 (orgel); 1967, s. 86 (kirkegårdsudvidelse). Arne Gammelgaard: Grever og godtfolk (1985), Fælles fremgang (1986) og Magt og mennesker (1987), alle udgivet af forlaget Akka i Hammel og rigt illustrerede.

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1990.

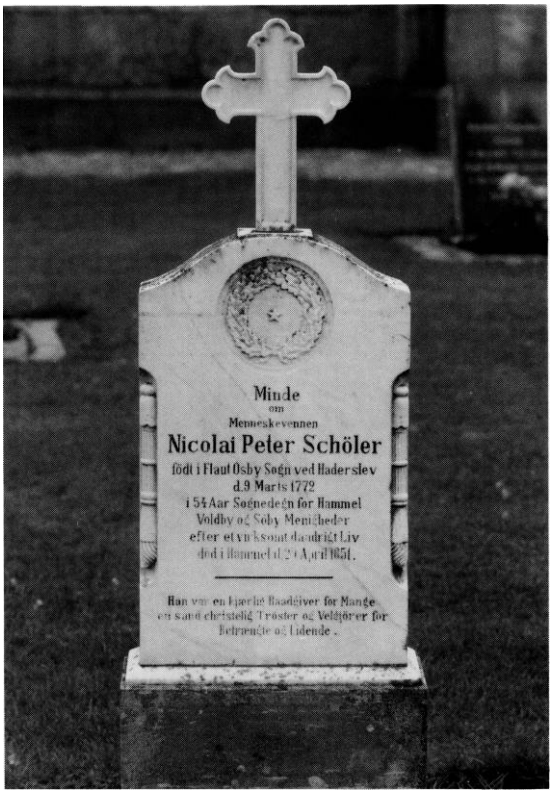

Fig. 68. Kirkegårdsmonument nr. 2 over sognedegn Nicolai Peter Schøler, †1851 (s. 3490). NE fot. 1989. - *Churchyard monument no. 2 over the grave of Nicolai Peter Schøler. parish clerk, died 1851.*

[1] KancBrevb. 31. januar 1594.
[2] RA DaKanc. Fortegnelse og div. dok. vedk. kirker og sognekald i Danmark og Norge.
[3] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirker solgt på auktion 1691-1711 (C 3. 1149).
[4] LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg kirkergsk. 1854-1922 (G 341. 395-459).
[5] Frijsenborg godsarkiv, Hammel. Syn over grevskabet efter Mogens Friis 1675 (nr. 266).
[6] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).
[7] LA Vib. Provstearkiver. Hjelmslev-Gjern hrdr. Synsprot. 1826-1915 (C 32. 2-3).
[8] Synsprot. 1862 ff.
[9] Abrahamsen: Orientering, s. 56: 10,6°.
[10] DaRun. sp. 107, hvor indskriften henføres til vikingetid.
[11] Mackeprang: Granitportaler, bl.a. s. 121 og 154.
[12] Mackeprang, s. 194.
[13] Gad: Helgener, s. 112; L. Gotfredsen og H.J. Frederiksen: Troens billeder, Herning 1987, s. 283.
[14] Da Frijsenborgs kirker blev ombygget i sidste halvdel af forrige århundrede, flyttedes der i stor udstrækning om på kvadre og billedsten. Adskillige forsvandt trods kirkesynslovens bestemmelser, andre førtes til en anden kirke eller til gården. Således indmuredes nogle *kragbånd* i jægerboligen Dyrhus i Frijsenborgs dyrehave. Herfra er disse (reliefsmykkede) sten, der vist ikke stammer fra Hammel kirke, i ny tid bragt til Wedellsborg på Fyn. Mange granitsten, der må hidrøre fra kirker, indgår i Frijsenborgs avlsgård og hovedbygning, som redaktionen imidlertid ikke har haft adgang til.
[15] R. H. Kruse: Nørre Jyllands Herligheder II, 49; DaRun, sp. 108, hvor indskriften anses for middelalderlig. Dersom stenen overhovedet er oprindeligt hjemhørende i Hammel kirke, *kan* personen således have haft noget med denne at gøre.
[16] Trap, 1.udg., s. 657.
[17] Frijsenborgs godsarkiv, Hammel, skifte 1763.
[18] Stukornamenterne har i tidens løb fremtrådt forskelligt; efter sidste istandsættelse er de blot hvidkalkede. Efter restaurering 1897 var de forgyldte på blegrød bund, Hammel Avis 20. sept. 1897. Jfr. fig. 33 og 72.
[19] Af døtrene blev Elisabeth Sophie senest gift (1751), og hun levede også længst (+1799).
[20] F. Elle Jensen: Kirkelige Tilstande i Østjylland omkring Aar 1800. ØJyHjemst. XIII, 1948, s. 134-35.

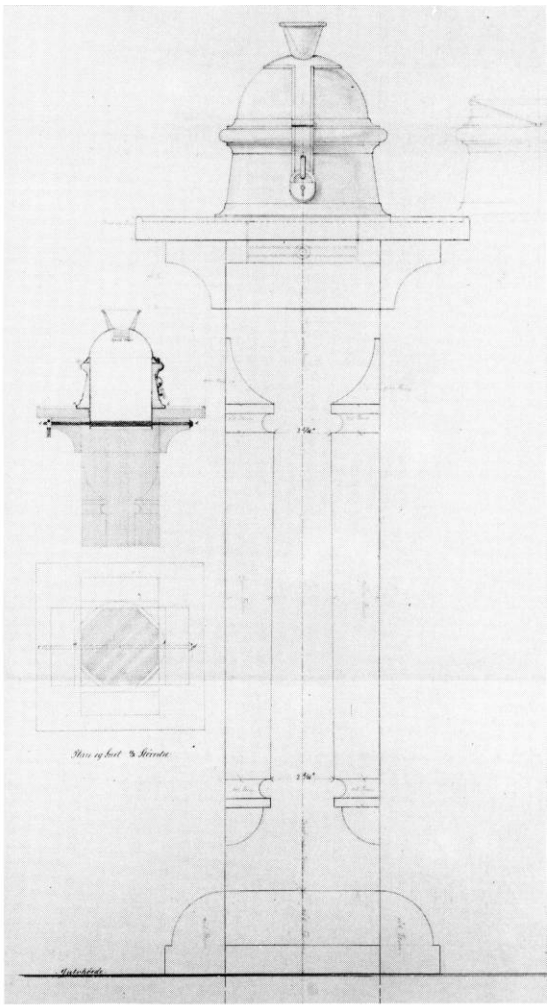

Fig. 69. Forslag til fattigbøsse af messing, på piedestal, ved V. Th. Walther 1891 (Landsarkivet i Viborg) (s. 3465). NE fot. 1989. - *Proposal for alms box ofbrass mounted on a p ede stal submitted by V. Th. Walther 1891.*

[21] Jfr. Kjeld de Fine Licht: Frijsenborgkirker, i Strejflys over Danmarks bygningskultur, 1979, s. 199-211.
[22] LA Vib. Provstearkiver. Synsprot. for kirker og Præstegårde 1803-19 (C 29F. 4).
[23] LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg. Rgsk.sbog 1883-99 (G. 341. 393).
[24] Tegning i LA Vib. Kort og tegn. 755.
[25] 1887 var tavlen blevet repareret og lakeret afmaler C. Andersen, Hammel, der 1891, i forbindelse med hovedrestaureringen, havde malet den »med eg« og lasurer; C. A. Bruun havde foretaget forgyldningen (note 4).
[26] LA Vib. Godsarkiver. Frijsenborg. Dokumenter vedr. kirkerne 1860-1923 (G. 341. 463). - Jfr. i øvrigt Uldalls kommentarer i hans beskrivelse af Voldby.
[27] I regnskabet for 1893 (note 4) nævnes udbetaling til nævnte guldsmed for en vinbeholder og en hostieæske til beretningskalken.
[28] Nederste fodprofil dog mere detaljeret.
[29] Nævnte år (note 6) bemærkede synet, at der fattes (mangler) »et ildfad at tænde lysene ved«.
[30] 1899 forgyldte maler J. C. A. Frederiksen fonten (note 4); 1912 blev den repareret (note 8).
[31] Århuus Stiftstidende 3. sept. 1955. Køberen ukendt.
[32] Nævnt 1862 (note 8).
[33] Roar Hauglid: Akantus, Oslo I, 1950, s. 118.
[34] Restaurator foreslår, at figuren muligvis er fra forrige århundrede - en slutning, der måske er begrundet i materialets art: eg, i modsætning til det øvrige snitværk, i blødt træ.
[35] 1885 blev stolen renset, to år senere vasket og renset og gelænderet bronzeret (note 4).
[36] Også 1870 var anbragt tilsvarende †bænke (note 4).
[37] Valdemar Parsbergs forældre: Verner Parsberg og Anne Manderupsdatter Holch, Ide Lykkes: Jørgen Lykke og Beate Brahe.
[38] En sølvplade i spillebordet bærer følgende inskription: »Dette orgel - bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa, indviedes ved en højtidelighed d. 6. december 1967.1 taknemlighed vil man mindes, at Orglets anskaffelse muliggjordes derved, at lensgreve og lensgrevinde Wedell d. 14. maj 1965 åbnede Frijsenborg Slot for publikum og lod den derved indkomne entreindtægt gå ubeskåret til et nyt Orgel til Hammel Kirke. Orgeldagen indbragte 120.486 Kroner.«
[39] Zachariasen: Orgelfortegnelse.
[40] 1906 udskiftedes klaviaturet af Emil Nielsen, Århus (note 4).
[41] Svarende til Blegind-epitafiets fra o. 1687 (s. 3061, nr. 1).
[42] Forbogstaverne passer ikke til Gjern kirkes præster (jfr. dennes præsterækketavle s. 3337).
[43] Hvor Rasmus Christensen i øvrigt har anvendt en skåret signatur, findes den på et beskednere sted, jfr. Voldby (Randers amt), hvor signaturen står på bagsiden af dørtopstykket op til prædikestolen.
[44] Se bl.a. Blegind (s. 3061) med note 62, der også henviser til Merete Bergild og Jens Jensen: Rasmus Christensen, i ØstjyHjemst. 1987, s. 9-21.
[45] Jfr. Nyrop: Kirkeklokker, s. 99f.
[46] Samme, s. 126.
[47] RA. Rtk. Rgsk. indtil 1559. 1528-29. Fortegn, over indkrævede klokker. 4. 1529.
[48] Jensen: Snedkere, s. 69ff. og Otto Norn: Ripensiske Patriciere. Epitafieportrætter fra Renaissancetiden, i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 172ff. (især s. 182 med note 44). Samme: Ord og Billede, i Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen. Nordiske Studier 1975, s. 201, note 20. Jfr. Merete Bergild og Jens

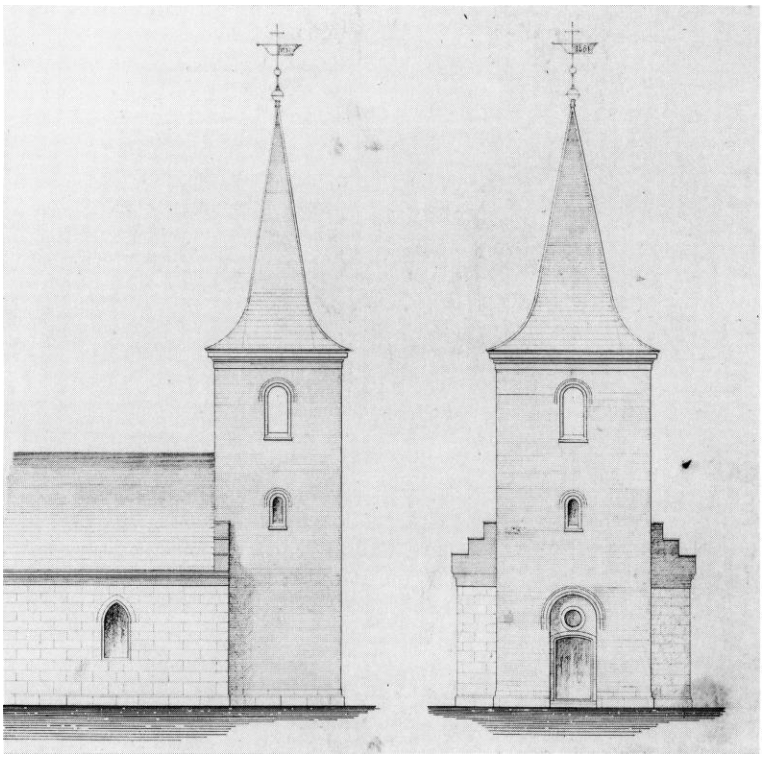

Fig. 70. Forslag 1880 til ombygning af kirkens tårn (s. 3450). LA Vib. - *Project for the alteration of the tower.*

Jensen: Rosenholm-skabet og dets mester Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber, i Hist. årb. f. Randers amt 1987. - Se i øvrigt prædikestol i Århus domkirke s. 556 ff.

[49] Gravstenen (s. 3476) har som dødsår 1608, hvilket allerede blev bemærket af Abildgaard i notebogen 1771.

[50] Anevåbnerne svarer til gravstenens.

[51] Fra serien: The Virtues and the Seven Deadly Sins. The Illustrated Bartch IV, 1780, nr. 125-128.

[52] Jfr. arbejder i Torrild (s. 2630), Hundslund (s. 2661) og Hvilsted (s. 2611).

[53] Kun dydefigurernes staffering ligger på et meget tyndt kridtgrundlag.

[54] Ifølge restaurator teknisk begrundet ved, at bundfarven ikke har været helt tør, da skriften blev forgyldt, hvorved guldet er klæbet til bunden uden om bogstaverne, hvorefter maleren har udbedret bundfarven uden om bogstaverne.

[55] Den grå ramme udenfor er ny og har erstattet en anden tilføjet ved istandsættelsen 1907.

[56] Allerede Høyen har i sin notebog henvist til Bloemaert.

[57] Også den knælende kvindes dragt afviger lidt fra forlægget.

[58] (Kobberstiksaml. mappe 7). Samme forlæg er anvendt til epitafiemaleriet nr. 5 i Tønder Kristkirke (s. 994), formodentlig ligeledes af Laurids Andersen Riber, samt til epitafiemaleriet over Oluf Ibsen, opsat 1635 i Horsens klosterkirke (men begge spejlvendte).

[59] 1889 blev det atter renset af maler Andersen (note 4).

[60] 1987 fjernedes en sekundær møbelplade fra maleriets bagside, hvorpå stod: »Epitafiet istandsat 1952 K. E. Bach, snedker - S. Elmholt og G. N. Kristiansen, malere.« - Mindre reparationer foretoges 1987.

[61] Merete Bergild og Jens Jensen: Horsens-billedhuggeren Arent Friderichsen Slache 1642-1709, i Horsens Museums Årsskrift 1987-88, Horsens 1989, s. 48.

[62] Nævnt af restaurator G. N. Kristiansen 1974.

[63] Allerede før den tidligere overmaling var farvelaget stærkt afskallet (værst på kvindens højre kind).

[64] Jfr. gravstenens årstal 1607, jfr. note 49.

[65] 1597-1604.

[66] Gravsten over henholdsvis Thomas Fasti og Christence Bryske, sat 1600 af enken, og Hartvig Kaas t • [†1625], gift 1610 med Anne Juul, †•.

[67] LA Vib. Århus bispearkiv. Gjern herredsbog 1661 (C3. 1081). - Her nævnes, at stenen sidder indsat i

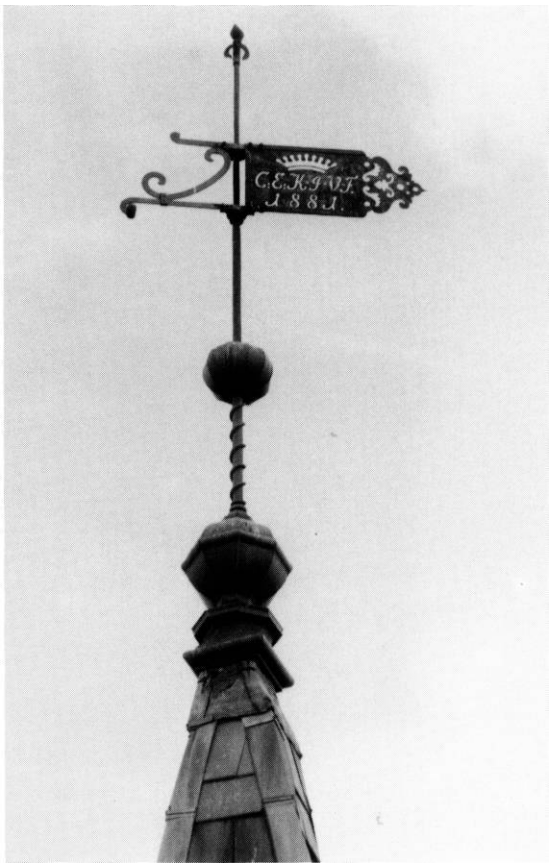

Fig. 71. Spirets vindfløj (s. 3456). NE fot. 1990. - *Top of spire and the vane.*

muren. - 1891 renset (note 4) og 1933 (note 8) i ny tid olieret.

[68] Jfr. gravsten o. 1639 i Ribe domkirke (DK Ribe s. 612, nr. 54).

[69] Uoverensstemmelse mellem epitafiets og gravstenens data.

[70] Hendes mand var sognepræst i Skærbæk Johannes Andresen; jfr. Erh. Qvistgaard: Præstehustruer, 1934, s. 77 og Wiberg: Præstehist. 111,98.

[71] Læses på fot. 1905 ved M.M. i NM2.

[72] Indskriften suppleret efter afskrift (note 26). - Poul Nørlund har i indb. 16. jan. 1782 i stedet for 26. jan.

[73] Sml. bl.a. sten nr. 3 i Sdr. Galten, s. 2116.

[74] Note 67, jfr. HofmFund. III, 1758, s. 55 og DaAtlas 1768, s. 217.

[75] Ramme og lem fornyet 1889 (note 4).

[76] På kisten stod: »I denne Kiste hviler de jordiske Rester af de Medlemmer af Familien Parsberg, som i sin Tid vare nedsatte i Hvælvingen under Alteret.« (Note 26).

[77] Midtvasen består kun af en halv forside, ydervaserne er kvarte.

[78] 1891 malede og forgyldte C. Andersen indskrifterne på »kisterne« (note 4).

[79] Bogstavgåde, hvor bogstaverne angiver romertal, der sammentælles.

[80] Sarkofagen hverken omtalt i HofmFund. 1758 (kun nr. 1) eller i DaAtlas 1768 (kun nr. 1 og 3).

[81] RA. Overbygningsdirektoratet. 1771-82. nr. 423, 2-9. Kopibøger. Bl.a. for datoerne 1775 (sag 540), 31. dec. 1776, 20. juli og 24. sept. 1779; jfr. i øvrigt note 83.

[82] Karin Kryger: Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820, 1985, s. 317.

[83] RA. Rtk. Overbygningsdirektionen af 1771. Extractprotokol 1780, nr. 138 (423.19); jfr. 9.juni, nr. 179 og nr. 213. Allan Tønnesen, Planstyrelsen, takkes for henvisning hertil.

[84] Jfr. note 82, s. 149 med fig. 136.

[85] Incl. den hvide marmorplade, der nederst mellem konsollerne danner sarkofagens bund.

[86] Anbringelsen svarer til den på de af Stanley udførte sarkofager for Otto Thott og hustru i Sorø kirke (DK Sorø, s. 104) og Karin Kryger (note 82, s. 31).

[87] Note 82, s. 110 og 221ff.

[88] Rimeligvis udført efter levende model (note 82, s. 172).

[89] Note 82, s. 221 ff. og 317f.; jfr. Weilbach: Kunst-Leks.

[90] Note 82, s. 110f. med fig. 89 og s. 317, 221ff.

[91] Jfr. A. Ravnholt: Lægen og Velgøreren Johann Christian Bredefeldt, i ÅrbÅrhSt. 1918, s. 51-84, der meddeler de omtalte oplysninger om gravmæle og indsamling; jfr. Jens Vellev: Landsbydoktoren (efter Steen Steensen Blichers novelle om samme), i Skalk 1989:4.

[92] Indsamlingen gik desuden til indkøb af bøger og skrifter til uddeling blandt almuen.

[93] Om denne, se Arne Gammelgaard: Grever og godtfolk, Hammel 1985, især s. 36ff.

[94] Julius Clausen: Frijsenborg, i Danske Herregaarde ved 1920, III, 1923, s. 44.

Fig. 72. Kirken udsmykket af sadelmagermester A. Hald i anledning af Helle Vibeke Friis' konfirmation. Fot. 1903 i Lokalhistorisk Samling, Hammel. - *Decoration in the church for a confirmation.*

SUMMARY

The church in Hammel is very noticeably distinguished by the fact that one of the biggest estates in Jutland is situated in the parish. The original building has consisted of a chancel and nave built of granite ashlars as so many other churches in this part of the country. The north portal (now walled up) is of interest due to the tympanum above it which displays the legend of St. Eustace.

In the late Middle Ages the church received a tower and possibly also a porch.

After the church passed into private hands in the 17th century a process of change began in relation to the fabric: the chancel was lengthe-

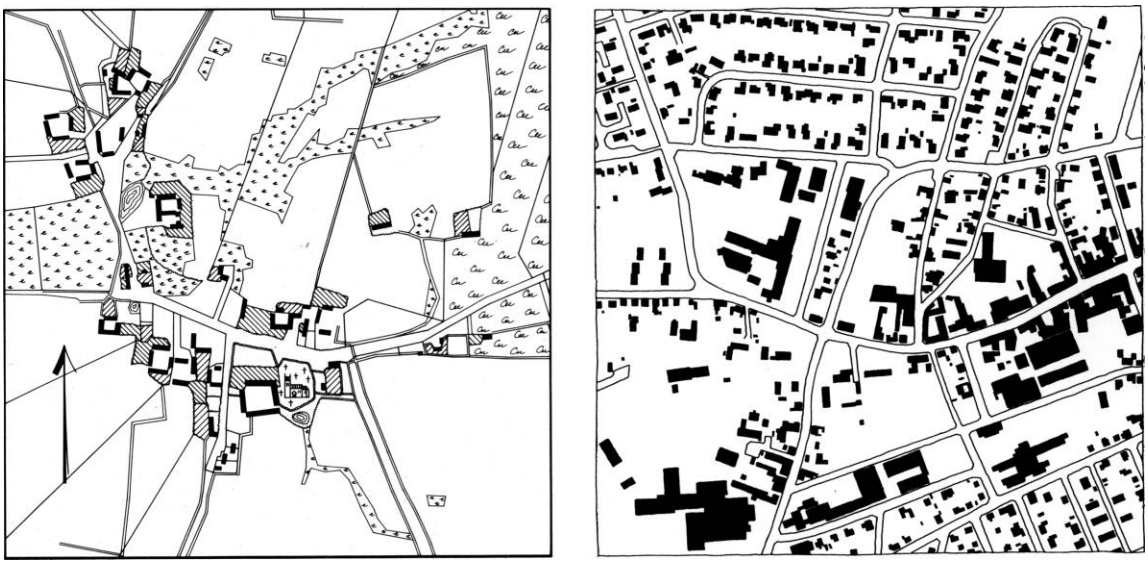

Fig. 73. Hammel 1799 og 1987, 1:10000. T.v. matrikelkort med ændringer indtil 1857, kopieret af Birgitte Andreasen 1982. T.h. samme område, kommunalt kort, kopieret af KdeFL. - *Map of the village 1799 and 1987.*

ned about 1600, and a sepulchral chapel added in 1737. A thoroughly comprehensive restoration took place during the 1860s, concluding with virtually the total rebuilding of the tower in 1881-82.

Hammel Church, as the parish church of Frijsenborg, was subject to the efforts of the church patrons to maintain and modernize it to a higher degree than the other churches belonging to the Frijsenborg estate. Among other things this meant that a fairly extensive exchange of furnishings and fittings occurred between the different churches. When the altar-piece with J. L. Lund's painting was acquired for Hammel in 1849, the altar-piece it replaced was transferred to Voldby. The font was discarded in favour of a new one designed by Hans I. Holm in 1898, partly modelled on the font in Uth, the baroque canopy of which was transferred to Hammel. A 1680s wall monument from the church in Gjern was remodelled for Hammel in 1890 to become a board listing the names of the incumbents.

Among the modest furnishings of the church, marked particularly by the changes made in the 1890s, can be mentioned the manorial pews, whose reconstructed bench-end tops are adorned with the coats of arms of the former church owner, Valdemar Parsberg of Jernit. He and his family are also commemorated by a wall monument from 1610, the work of the wood-carver Mikkel van Groningen, with a portrait painting by Laurits Andersen Riber; and likewise by a splendid tombstone from the beginning of the Uth century executed by an Århus workshop. The most striking feature of the interior is the large pulpit from 1694 in the so-called acanthus baroque style, probably made by the workshop of Christian Nerger, the sculptor. A chandelier from 1771 comes from the tchapel in Frijsenborg Manor. The sepulchral chapel of the Frijsenborg in Hammel Church contains eight large marble coffins, several of which are by the hand of C. F. Stanley, and one more recent coffin of wood.